

TANULMÁNYOK ÉS GONDOLATOK

KOMMUNIKÁCIÓS TABUK KUTATÁSA — MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK ÉS KIHÍVÁSOK

Tanulmányom témája egy olyan társadalmi jelenség, kommunikatív állapot vizsgálata, amelynek definiálása, értelmezése, működése ambivalens és nehezen érhető tetten a mindennapi kommunikációban, ugyanakkor társadalmi kódrendszerünknek szinte axiomatikus módon része: a modern kori tabuk jelenléte, kialakulásuk, működésük okai és mechanizmusai, különösen a 19 és 25 év közötti egyetemisták körében tapasztalható reflexiók terében. Tabuknak minősülnek mindazon cselekvések, fogalmak, tárgyak, testek, szavak, amiket tilos megtenni, kimondani, érezni, tudni és érinteni, miközben minden megtehető, kimondható, érezhető, felismerhető és megérinthető volna: vagyis a bennünk és körülöttünk élő tabukról készítettem rövid áttekintést. Mit is lehet ebből tanulni? Például megismerjük, hogy előítéleteink egy része hogyan formálódik, milyen mechanizmusok alakítják és hogyan alakíthatóak. Megtanuljuk, hogy hogyan kell és lehet kérdéseket és válaszokat megfogalmazni olyan társadalmi vagy személyes események kapcsán, amelyektől sokan félnek vagy tartanak. Megtanuljuk, hogyan vállaljuk, képviseljük saját magunkat, és hogyan érvényesülünk jobban a világban.

A tematikai háttérhez

A korai tabukutatások és -elméletek irodalmának megismerése elengedhetetlen és sok szempontból szükséges ugyan a tabu általános fogalmának megragadásához, a nyelvi tabuk kutatása pedig számtalan hasznos fogalmi eszközzel szolgált a mai modern tabuk jobb megértéséhez, de úgy vélem, a jelenkori tabuk az élet annyira szerteágazó területein „érvényesülnek”, hogy egyetlen kiválasztott megközelítési alternatívával vagy elmélettel megmagyarázhatatlanok. Nagyon nehezen összevethető ugyanis például a korrupció és a szexualitás, a halálfélelem és a xenofóbia, a betegségek vizuális ábrázolása és az étkezési tabuk, a szegénység és a pornográfia – holott a jelenkori ember annyira sokféle tabu között él, érez, gondolkodik és cselekszik napról napra. Ez a számtalanféle tabu különböző szinteken hat: van, amelyik csak enyhe kis kényelmetlenségérzetet okoz – viszont van, amelyik annyira erős, hogy szó szerint elgondolhatatlan, még gondolkozni sem vagyunk hajlandók róla, beszélni pedig még kevésbé. A rengeteg

tabu sokszor szorongást okoz, gúzsba köti a mindennapi interakciókat, gyakran megfoghatatlan módon, hiszen még csak nem is tudatos.

Ismeretesek a kulturális antropológia, a pszichológia vagy a nyelvészet eredményei¹ – Freud például különbséget lát a félelem és a szorongás között abban az értelemben, hogy a félelmet inkább az „objektív szorongás” komponenseként meghatározott szorongás felől közelíti meg. A freudi tabu-fogalomban szocializálódotok ezért már a tabu jelenségét is (viselkedési, szexuális, nemi szerephez köthető, pszichésen sem értékfüggetlen) tiltásokkal körülvett, definíciókban sem feltétlenül megragadható tüneménynek tekintik. Olyasfajta tradicionális tabu-típusok, mint az incesztus, az érintés-tabu, a nyelvi közlésmódokban szabályozott névtabu, vagy a vizuális ábrázolásokra vonatkozó tiltások konvenciója végtelen sort eredményezne a felsorolásban, de még tipológiában is, ezért ezeknek itteni ismertetését most mellőzöm. Ennek oka nemcsak terjedelmi, hanem maguk a tabuizálási folyamatok változékonysága, továbbá a kommunikációs közlésmódokat jellemző tabusítási játszmák is oly mértékű szétterjedtséget mutatnak, melyet példatárral illusztrálni akkor érdemes, ha a tabukezelés is árulkodóvá lesz, azaz épp a felhasználók által meghatározott változatok teszik lehetővé a másodelemzést.

¹ Ezek szélesebb körű ismertetését máshol közlöm, jelen írás a kutatás módszertani aspektusaira fókuszál.

Emiatt arra a következtetésre jutottam, hogy érdemes volna olyan megközelítésből vizsgálni a tabu jelenségét, amely nem valami átfogó elméletre, nem egy-egy tabutípus teljes magyarázatára, dinamikájára (születésére, működési mechanizmusaira, megdőlésére, esetleg érvénytelenné válására) koncentrál, hanem olyan közös jellemzőket keres, amelyek a már létező tabuk működését a lehető legpontosabban írják le. Olyan törvényszerűségeket próbáltam feltárni, amelyek egyformán működhetnek az élet egymástól nagyon távol álló területein – tehát ugyanúgy alkalmazhatók a politikai és a szexuális, a vallási és a családi tabukra, mint a testi működés tabuira vagy a szegénységgel kapcsolatos tabukra.

Vizsgálatom tárgya – a legáltalánosabban fogalmazva – az lett, hogy milyen behatások eredményeképpen dőlhetnek vagy gyengülhetnek meg, alakulhatnak át vagy legalább tudatosulhatnak az egymástól akár nagyon különböző tabuhalmazok is, akár társadalmi, akár egyéni szinten.

Feltételezhető, hogy a tabu létezését csupán megszegése teszi láthatóvá és észlelhetővé, hiszen a válaszul érkező szélsőséges, elutasító vagy indulatos magatartás formája és tartalma egyértelművé teheti, hogy mire utal a reakció. A vélt vagy valós következményektől, szankcióktól való félelem meghatározó eleme a tabu kialakulásának, a tabuszegés jelentőségét pedig az adja meg leginkább, hogy mennyire és hogyan alakítja az ember vagy közösség

életét. Különbséget kell tenni azonban a narratív struktúrákban képződő, tilalommal megtámogatott, szóban átörökített, megtűrtként „elfogadott”, szakrális kinyilatkoztatásokkal vagy szokásjoggal „védett” és más, például írott, legalizált, mitikus tabuk kezelése között.

Véleményem szerint külön kell választani a „primitív társadalmak” tabuit a jelenkor tabuitól, és összevetésük alapján keresni kell olyan hasonlóságokat és/vagy különbségeket, amelyek elvezetnek a jelenkor tabudefiníciójához. A legtöbbet hivatkozott definíciók a következők:

„Tárgy, élőlény vagy fogalom megemlítésére vagy érintésére vonatkozó tilalom, sérthetlenség, szentség” (<https://idegen-szavak.hu/tabu>).

„Amit nem szabad érinteni, amihez tilos hozzányúlni, amiről nem szabad beszélni, amit nem szabad említeni” (Bakos 2002:652).

Ezek a definíciók leszűkítik a fogalmat a verbalitás és a taktilitás szintjére, kihagyják a vizualitást, a gondolatiságot, a viselkedés és az érzelmi szabályozások gazdag jelentésrétegeit. Ráadásul a fogalom percepciója sokszor zavaros, és számos határjelenség vagy határfogalom bekerül a definiálás folyamatába, például a titok, tiltás, szabály, közügy-magánügy, nyilvánosság, udvariasság, hallgatás, elhallgatás és nem megszólalás, eufemizmus, rítus, előítélet.

A tabu fogalma azonban nem tévesztendő össze például a tiltással. A tiltás pontos és nyílt meghatározást igényel, tudhatjuk, hogy megszegése milyen következményeket vonhat maga után. A tabuval kapcsolatban legtöbbször csak feltételezéssel élünk, mivel nem minden esetben tudjuk pontosan meghatározni, hogy adott szituációban, kontextusban mi számít tabunak. Ez azt is jelenti, hogy ha valaki megszeg egy tabut, a tabusértésről nem lesz semmiféle tárgyalás/vita, így arra sem lesz módja, hogy megvédje magát, vagy kommunikatív értelmezés tárgyává tegye magát a verbalizációt, a használat módját, a kifejezés mikéntjét.

A tabu határokat jelöl ki a cselekvés, a beszéd és a gondolkodás számára. Egyrészt olyan kihagyási, elkerülési és elrejtési stratégiák kapcsolódnak hozzá, amelyek célja, hogy bizonyos tettek és interakciók tökéletesen mellőzhetőek legyenek. Másrészt a tabu lehetségessé és szükségessé tesz olyan stratégiákat, mint az elrejtés, leplezés, álcázás, szépítés, megtévesztés. A tabuformálás lényege az, hogy a priori, azaz tapasztalati ellenőrzés nélkül nyilvánít bizonyos dolgokat veszélyesnek. A tabu egyfajta interface, amely a látható és a leplezett között közvetít.

A tabu fogalma ebben a diszkusszióban a társadalom kódrendszerének azon részét jelöli, amelyet explicit vagy implicit módon, térben és időben, egy individuális vagy kollektív ágens meghatároz, vagy valamilyen kommunikációs stratégián keresztül érzékelteti a nemkívánatos viselkedésmódokat, cselekedeteket, verbális és vizuális tartalmakat és formákat. Jellemzője a 'felhasználói' adaptivitás, vagyis tartalma a társadalmi/kulturális feltételek változásainak következtében módosul.²

A tabuk, titkok, elhallgatások létében van valamilyen rendszer, amely egy jól rögzített – bár íratlan – szabályok szerint működött, társadalmi, közösségi csoportmechanizmus mozgatója. Az általam olvasott és hallott vélemények és a hallgatókkal folytatott beszélgetéseim során azt tapasztaltam, hogy többen gondolják úgy: ma már nincsenek tabuk, illetve csak kor-

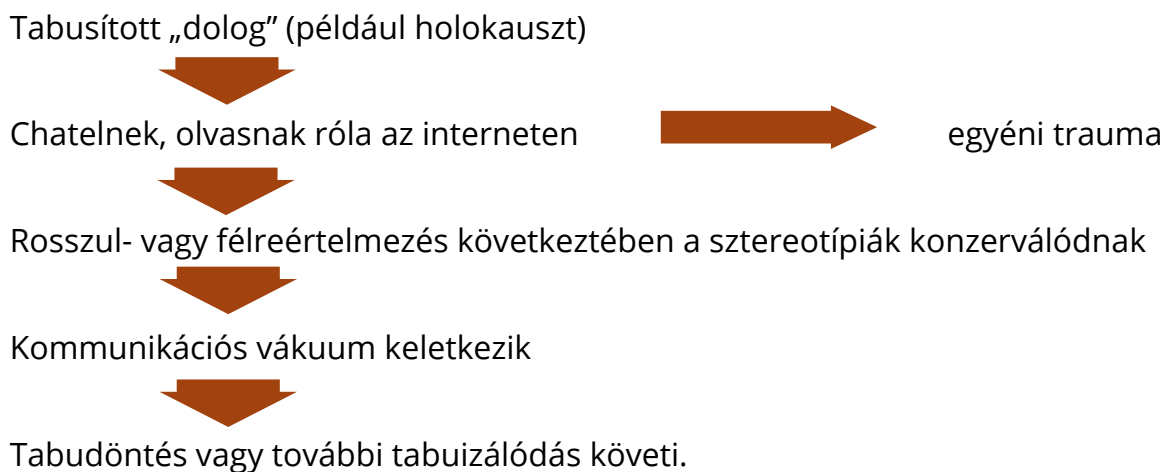
² A témakörben elkészült doktori disszertációban (meghatározott tabudefiníció szándéka szerint) elsősorban egyfajta fogalmi bázis került képbe, jelesül tényleges vizuális narratívák köre, amelyhez a disszertáció viszonyul, de ugyanakkor nem célja egy mindent átfogó és lefedő fogalomismertetés. A disszertáció bemutatja, hogyan viszonyul a 19–25 éves egyetemi hallgatók csoportja a tabu jelenségéhez a mindennapokban, a saját környezetében, az éppen általuk megnevezett társadalmi tabuk körében. Az elemzett szemináriumi munka tíz féléven keresztül folyt, összesen 164 fő vett részt, mindannyian a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszékének kommunikáció szakos BA-s és MA-s hallgatói, akik ezt a kurzust kötelezően választható tárgyként vehették fel. A kurzus címe: Kommunikációs elemzések: a titok és tabu működésének társadalmi mechanizmusai. A hallgatók 90%-a azzal a tapasztalattal és véleménnyel kezdte el a kurzust, hogy ma már jellemzően nem léteznek tabuk sem az ő életükben, sem a szűken értelmezett társadalmi közegükben.

látozott értelemben léteznek. Legtöbbször ezt a kijelentést a vizsgált korosztály képviselői az internet szerepével és elterjedésével, a benne rejlő lehetőségekkel támasztják alá. Ezzel ellentétben azt állítom, hogy a tabutémák kialakulásában, a „letiltottság” elmélyítésében – azaz sok társadalmi jelenség tabuizálási folyamatában – épp az internet játssza az egyik legnagyobb szerepet, mivel sokkal szélesebb spektrumban ismerhetjük meg mások véleményét, láthatunk vizuális reflexiókat, olvashatunk reakciókról. A vélemények sokfélesége, elmentmondásossága, adott esetben a saját véleménytől, értékítélettől eltérő mivolta megváltoztathatja a tabu/nem tabu dichotómiához való viszonyt. Mindez lehet a tabudöntés következményének egyfajta kodifikálása: egy internetes közegben egy korábban elhallgatott jelenséggel, témával, szokással, magatartásformával, értékítélettel kapcsolatos vélemények szabadabban artikulálódhatnak. Szélsőséges megnyilvánulások is teret kaphatnak, hiszen nincs face to face kontroll, amely egy másik ember, csoport (család, barátok, társak) körében ebben a kontextusban aktiválódhat, ahol a lehetséges szankciók (például a közösség negatív reakciói, kirekesztés, megvetés) azonnal explicitté válhatnak, amelyek megtapasztalása óvatosabbá, megfontoltabbá, zártabbá teheti a tabutémát „hordozó” egyént. Ugyanez az internetes fórumokon személytelenül zajlik, a konfrontálódás vagy a visszahúzódnak lehetőségével. Természetesen ez a színtér

sem teljesen steril, hiszen a blogozás, a trollkodás, a „személyes” támadások biztosítanak egyfajta kontrollt: kizárást, megvetést, kiigazítást.

Egy-egy tabu hosszabb vagy rövidebb ideig lefojtja, olykor korlátozza az adott társadalom viselkedési-cselekvési megnyilvánulásait, vagyis mindenképp mozgásban lévő dologról beszélünk. A tabu időleges felfüggesztése speciális szituációkban áll elő: pl. tudományos diskurzusban, orvos–beteg kommunikáció során, bírósági tárgyaláson, általános veszélyhelyzetek és a társadalmi változás szituációiban. Ezekben a helyzetekben ugyanis az eufemizálás, tabuizálás rossz következtetésekhez, hamis ok-okozati összefüggések kreálásához vezethet, ami negatív hatással lehet a szereplők életkörülményeire, ezért nemegyszer hallgatólagosan vagy tudatosan is dekonstruálják a tabut, időlegesen ledöntik a rá vonatkozó „tilalom” jellegét – ami nem jelenti az attól kezdve semmiképp nem érvényes mivoltát.

A tabuk létezésének megkérdőjelezése és elvetése a modern társadalomban leginkább azzal az érveléssel találkozik, hogy az internet megjelenésével megszűnnek ezek a mesterséges határok, nincs szükség a tabu védelmi szerepére, minden vizualizálható, verbalizálható. Ez formálisan védhető prekoncepció, azonban az elkészült kutatásból is kiderül, hogy ez téves és nagyvonalú megállapítás, hiszen átlépi azt a folyamatot, amely ezzel párhuzamosan épp nem föltétlenül formálódik a felhasználókban, és a valódi nyitás, elfogadás vagy tabudöntés nem történik meg sem érzelmi, sem erkölcsi értelemben. Vagyis a virtuális térbeli tabumentesség nem vagy nagyon halványan jelenik meg egy erőteljesen tabuizált dologgal kapcsolatban magában az egyénben vagy közösségekben. A két térben – vagyis a valóságban és a virtuális világban – nincs párhuzamos váltás/változás. Nézzük meg egy folyamatábrán és egy konkrét példán keresztül, hogy az internet „személytelen” közege hogyan formálja/nem formálja a tabu működését:

Azt gondoljuk sokszor, hogy lehet ezekről a tabu-körbe tartozó dolgokról nyíltan és nyilvánosan beszélni, véleményt formálni, blogolni, az interneten rendkívül sokféle ismeretet összegyűjteni. Példaképpen a különböző közösségi oldalakon képet kaphatunk mások véleményéről (homoszexualitás, cigányság, szingliség, holokauszttagadás). Ennek következtében, ha épp azt a véleményt vagy kisebbséget képviseljük, amelyet mások épp támadnak, vagy a masszívan kialakult sztereotípiákat döngetik, akkor visszahúzódunk, újra tabusítjuk a témát magunk és a környezetünkben élők számára (vagy épp tabut döntünk a fölidézésével, vállalásával!).

Tabudiskurzus mint kommunikáció

A kommunikáció során nem csupán az a két lehetőség áll előttünk, hogy beszélünk vagy hallgatunk (s ezáltal teljes mértékben tartózkodunk attól, hogy hangot adjunk egy témának). Bizonyos nyelvi eszközök révén éppen képesek vagyunk kezelni a kényes témákat anélkül, hogy elszólnánk magunkat. A nyelv számtalan lehetőséget kínál az efféle helyzetekben. Célozhatunk rá, megkerülhetjük, szépíthetjük, és ily módon kommunikálhatunk tabuval érintett témákról a konvenciók megsértése nélkül. Ebben az összefüggésben a tabudiskurzus kifejezést használjuk.

A tabudiskurzus lehetővé teszi a kommunikációt olyan dolgokról, amelyekről az ember nemigen kíván beszélni, vagy amiről nem kellene beszélnie. Az álcázás

különböző formái tartoznak ide, amelyek léteznek ugyan nyelvünkben és kultúránkban, de amelyeknek nem mindig vagyunk tudatában. Tabudiskurzuson azt értjük, hogy bizonyos helyzetekben az ember kommunikálhat tabuval érintett cselekedetéről, tárgyról, intézményekről és személyekről. Ez azonban csakis nagyon jól meghatározott módon történhet, ami így önmagában nem eredményez (verbális) tabusértést.

Fontos megemlíteni az ún. megfelelési kényszert, amely természetesen mindig hordoz magában valamekkora bizonytalanságot. Ennek köszönhető az, hogy az emberi diskurzusok jelentős része „tapogatózás” az elfogadott és a nem elfogadott témák és tartalmak irányában. A kinyilvánított vélemény akár önmeghazudtoláshoz is vezethet, ezért a kommunikációs tartalmakat sokszor patikamérlegesen szükséges kimérni. Az emberi diskurzusban magától értetődőnek vesszük, hogy kerüljük a másik megsértését és minden olyan kényelmetlenséget, amely kognitív diszsonanciát okoz. Az is természetes, hogy ezt a konfliktuskerülő magatartást tanuljuk, és a társadalom a szocializáció segítségével „hozzájárul” ahhoz, hogy a tabuk a következő generációkban is biztosítsák az emberi együttélés konfliktusmentességét. Ráadásul azt is megtanuljuk, hogy melyik kontextusban milyen tabuk létezhetnek.

Az eufemizmus nem az egyetlen mód arra, hogy tabuval érintett tárgyról, cselekedetéről vagy tényekről beszéljünk: amellet, hogy lehetőségünk van tartózkod-

kodni a tabukról való diskurzustól (beszélgetés félbeszakítása, térbeli távolságtartás), a nyíltság számos szintje áll még a beszélők rendelkezésére. Ez az „ilyesmiről nem beszélünk” kijelentéstől a téma alapos megtárgyalásáig terjedhet. A lehetőségek e széles skáláján a beszélőknek különféle mechanizmusokat és stratégiákat kell kialakítaniuk, ami lehetővé teszi számukra, hogy „negyed-”, „fél-” vagy „háromnegyed-nyíltsággal” beszéljenek (Günther 1992:48-49).

A tabu eszközként is használható. A nyíltság/közvetlenség fokának igen fontos szerepe van: a tabutémák lehetnek nyíltan megvitathatók (*explicit taboo*), sugalmazottak (*implicit taboo*) vagy tökéletesen kerülendőek (*absolute taboo*). Ez utóbbi esetben egyáltalán nem hozzák elő, teljes verbális és vizuális csend övezi a témát (Krajewski 2002:604). Ezek a fokozatok látványosan megmutatkoztak a feltárt tabutudatosítási folyamatok során: amikor egy téma „gyanússá” vált valaki számára, és felmerült benne az ellenőrzés igénye, a rákérdezés különböző lehetséges eredményei, vagy éppen lehetetlensége (*absolute taboo*) nagyon jól jelezte számára az adott tabu erősségét.

A kutatás eredményeit előzetesen összegezve elmondható, hogy az elemzett „pilot-kutatási” kérdőívek – a bennük felvetett témák és a jellegzetesen módosuló fogalmazás-módok révén – kiválóan szemléltetik a verbalizáció döntő szerepét a tabuk erodálódásában, sőt akár teljes megszűnésében. Mivel az elemzett esetben markáns közügyekről volt szó, a diskurzusnak is a közbeszéd szintjére kellett emelkednie (s ez meg is történt vele). Mindez azonban nem zárja ki, hogy más, esetleg jóval személyesebb, intimebb jellegű tabuk esetében ne működhetne ugyanilyen hatásosan a verbalizáció, a diskurzus, még ha az csak szűkebb körben zajlik is.

Mindez az áttekintés részint vagy főképp arra szolgált, hogy egyfelől jelezze az elhallgatási spirál mozgásformáit, origóit, ezek változásait, részint pedig arra, hogy a (köztudottan vagy legálisan, sejdítetten vagy illegitim módon) mégiscsak létező politikai, szexuális, halállal vagy öregséggel kapcsolatos tabuk hogyan válnak a nyelv által is hordozott tabukká, hogyan jelzik vagy rejtik a tabusított fogalmak közbeszédbeli, közgondolkodási jelenlétét, a róluk alkotott percepciók „közvéleménybeli” állapotát. E tesztek és felmérő szándékok ugyanakkor sem céljuk, sem megrendelői elvárások mögött („alatt”) nem fejezhették – s így ma sem föltétlenül, nem igazolhatóan – fejezik – ki a tabuk megannyi körét magába ölelő csendet, a hallgatás (had)műveletét, ennek operacionalizálható vagy kvantifikálható minőségeit és hatásirányait.

A csend és a tabu dualitása

A tabu dinamikájának egyik kulcseleme a csend időbeli megjelenése. A kultúrafüggő csend szorosan összefügg a tabukkal, és félreértésekhez, konfliktusokhoz vezethet a

kultúraközi kapcsolatokban. Tabu és csend összefüggnek, de nem azonosak. A tabu negatív konvenció, mely cselekedetekre és verbális kommunikációra vonatkozik. Azt jelzi, hogy valamit nem szabad érinteni – és az érintés itt szimbolikus értelmű is lehet. Az interperszonális kommunikáció területén ennek számos ismert, s még több kevésbé figyelembe vett elmélete, elméleti konvenciója van.

A csend jelentése sokféle lehet – például kínos és kényelmetlen, de kellemes és meghitt is. Jensen J. Vernon kommunikációkutató (Jensen 1973:249-257) funkciótipológiáját ma is sokan használják a csend működésének értelmezése kapcsán:

1. kapcsolatfunkció: összeköthet vagy elválaszthat embereket;
2. (érzelmi) hatásfunkció: gyógyíthat (idővel) vagy megsebezhet;
3. kinyilatkoztatásfunkció: tudathat valamit, vagy elrejtheti mások elől az információt;
4. megítélésfunkció: jelezhet helyeslést és jóindulatot vagy nézeteltérést és rosszallást;
5. aktivitásfunkció: jelezhet elmélyült figyelmet vagy mentális inaktivitást.

A többi kommunikációs eszközhöz hasonlóan a csend is alkalmazható eszközként, és működhet ellentétes módokon: lehet bátorító vagy elnyomó, jelezhet személyes közelséget, vagy haragot és gyűlöletet, de lehet a

megértés intimitásának tónusa, a metakommunikációs eszközök egyike is. Használható vagy értelmezhető úgy is, mint a félrevezetés eszköze, amennyiben elfedni akarnak vele. A csend jelentését az adott szituáción túlmenően a kulturális kontextus is meghatározhatja, például ugyanez a csend a nyugati kultúrában motivációhiányra és érdektelenségre utalhat, míg az ázsiai kultúrákban gyakran a tisztelet jele. Konvencióink és társas játsszmaink kontextusában a „hallgatás egyetértés, beleegyezés”.

Krajewski és Schröder (2008) a tabu és csönd kapcsolatáról szóló tanulmányukban a tabu fogalomkörén belül megkülönböztetnek tárgyi tabukat (dolgokra, intézményekre és személyekre vonatkozó tabuk) és cselekvési tabukat, melyeket kommunikációs tabuk (tabutémák), tabuszavak (szókincsre-szóhasználatra vonatkozó tabuk) és képi tabuk kísérnek és igazolnak, melyeket viszont gondolati tabuk és érzelmi tabuk támogatnak.

Karlfried Knapp német nyelvész szintén a kulturális kontextus fontosságát hangsúlyozza a csennel kapcsolatos vizsgálatai során, és különbséget tesz konvencionális és szignifikáns csend között (Knapp 2000). Előbbi összhangban van a társadalmi konvenciókkal, utóbbi épp az olyan helyzetekre vonatkozik, amelyekben a konvenciók valamilyen verbális megnyilvánulást várnának el, ami azonban nem történik meg. Mivel percepciója nagyon kultúrafüggő, a csend az interkulturális kapcsolatokban és

kommunikációkban sok félreértéshez vezet, és sok sztereotípiának is gyökere. Az interkulturális szituációkban gyakran utal arra, hogy a kommunikáció valamiképp tabut érintett.

A csend és a tabu közötti kapcsolat szemléltetéséhez vessünk egy pillantást arra, ahogyan ezt a két stratégiát bizonyos termékek reklámozásában alkalmazzák. A reklámokban a csend és a tabu viszonyának nagyon jól kiszámítottnak kell lennie. Számos termék, amely az egészség vagy a személyi higiéne területére tartozik, olyan tabukat érinthet, mint a testi funkciók vagy a szexualitás, ezáltal tabutermékekké válnak. Ide tartoznak a női intim termékek, az inkontinencia elleni, az aranyér vagy a láb gombásodás kezelésére szolgáló termékek. Reklámjaiknak számításba kell venniük a tabukat, és megfelelő tabudiskurzust kell alkalmazniuk.

A tabuk számításba vétele olyan stratégiákhoz vezet, mint a hedging (szó szerint: „kerítés”) vagy a verbális és vizuális csend. A hedging ebben az összefüggésben arra utal, hogy az ember felvértezi magát valami kellemetlenséggel szemben azáltal, hogy tesz valamit, ami megvédi tőle. Elhatárolódni egy problémától vagy kérdéstől jelentheti azt is, hogy elkerüljük a határozott választ egy kérdésre, vagy olyan választ adunk, amely nem kötelez semmire, és elodázzuk a döntést. A hedging tekinthető a határozatlanság verbális megnyilvánulásának is, amely mindig kontextus- és helyzetfüggő. A célja lehet konfliktuskerülés vagy a kommunikáció megszakadásának elkerülése (Markkanen – Schröder 1997:43-46). A hedging a nonverbális kommunikációban is alkalmazható. Az online hirdetésekben gyakran képeket használnak annak bemutatására, hogyan kell alkalmazni vagy milyen hatásos egy termék. Ahogyan a tabuk is kultúraspecifikusak, úgy a termékinformációkat hordozó ikonok és szimbólumok is csak bizonyos kulturális határokon belül működnek. Attól függően, hogy egy testi funkció milyen mértékben tabu, vizuális hedging alkalmazására lehet szükség például „lassú közelítés/soft-focusing”, vizuális csend, metalingvisztikai eszközök a „különleges helyzetben lévő” célcsoport (menstruáló nők, aranyerések) megjelölésében. Vagyis nem elég, hogy az önmagukban vizuális tabura ítélt dolgok sora valóban rejtve marad a reklámokban, mint például a testnyílások, nemi szervek, hanem egy duplikált tabusítási mechanizmuson keresztül jutunk el a megoldásról szóló információig. A duplikáció ebben az esetben azt jelenti, hogy a potenciazavarral foglalkozó reklámokban nem látjuk sem az egészséges, sem a problémás nemi szervet, ráadásul a nemi szervek látványán túl belép még egy tabuizált állapot, a problémás erektilációs képesség. A menstruáló nő esetében hasonló konstrukcióval találkozhatunk, amikor a reklámban kék folyadékkal utalnak magára a vérzésre, az átvérzés kellemetlen állapotára. Ezek mindegyike a vizuális eufemizmus kitűnő és csaknem nevetséges példája.

Tabusértés – tabudöntés. Következmények

Különbséget kell tennünk az egyéni és a kollektív, illetve a tartós és az időleges/átmeneti tabusértések között. Feltételezhető, hogy egyes területeken, ahol időlegesként működött, végül ritualizálódhat vagy intézményesülhet is a tabusértés. Az ilyen tabuszegések nem önkényesek, megvan a maguk funkciója az adott társadalomban, közösségekben. Az időleges tabusértések nem vonják maguk után a tabu eltörlését/megszüntetését, ám ideiglenesen felfüggesztik a szankciók működését. A tabu ilyen időleges felfüggesztése egészében véve még akár erősítheti is a tabumechanizmust. A ritualizált és intézményesült tabusértések funkciója az, hogy a szabályrendszer részeként ténylegesen jelzik a sértés tényét, de egyfajta feszültségvezetéként szolgálnak, ezáltal erősítik magát a tabut. A tabuk megsértése elképzelhetetlen volna maguknak a tabuknak a létezése nélkül – vagy megfordítva: a tabukra nem volna szükség, ha nem állna fenn a lehetséges megszegésük veszélye. A tabusértés általában az identitás elleni támadás: „A tabusértések az identitás változásainak indikátorai” (Kraft 2004:177). Ez azt jelenti, hogy a tabusértések nagyon fontosak és számos funkciót egyszerre töltenek be: felfedik, mi számít tabunak egy adott társadalomban, tudatosítják a határokat, és jelzik a hibákat, hiányosságokat. A tabusértés büntetése nagyrészt olyan érzéseken alapul, mint a bűntudat, a megvetés, a

szégyen és a félelem: aki a tabut megsérti, elszigetelődik, a közösség elkerüli, „tabuvá válik”. A tabut sértő személy tárgyalás/vita nélkül stigmatizálódhat.

A taburól való tudás együtt fejlődik a gyermekkel. A tabukat nem szükséges elmagyarázni vagy indokolni, mert a szociokulturális tanulásban szokás és szankció, értékrend és normaelfogadási folyamat részeként interiorizálódnak. Társadalmi identitásunknak is fontos részét alkotják – ám ugyanakkor kulturálisan meghatározottak. Ha egy tabu sérül, a tabut sértő személy osztályrésze a szégyen, az elutasítás vagy a kirekesztés lesz.

A tabuk tehát az emberi társadalomban a társadalmi normarendszer szerves részét képezik, és kifejezik a nemkívánatos cselekedeteket, viselkedésmódokat. Ebben az értelemben a tabuk a társadalmi rend őrzői, létezésük az emberi együttélést segíti.

Freud például különbséget lát a félelem és a szorongás között abban az értelemben, hogy a félelmet inkább az „objektív szorongás” komponenseként meghatározott szorongás felől közelíti meg. A freudi tabu-fogalomban szocializálódtak ezért már a tabu jelenségét is (viselkedési, szexuális, nemi szerephez köthető, pszichésen sem értékfüggetlen) tiltásokkal körülvett, definíciókban sem feltétlenül megragadható tüneteknek tekintik. Saját alábbi kutatási példáim és eredményeim komplexebb bemutatásához azonban mindekelőtt szükség van a fogalom minél precízebb definiálására, általam alkalmazott fogalmi határainak pontos megvonására.

A tabu fogalmát komplexitása, jelentésének dinamikussága alkalmassá teszi arra, hogy a mindennapi diskurzusunk állandó szereplője legyen, de – mivel senki nem említi nyíltan vagy fekteti le írásban a kommunikációs, nyelvi, vizuális vagy cselekedetekre vonatkozó tabukat – gyakran olyan dolgokkal kapcsolatban alkalmazzuk, amelyekre vonatkozó valós tiltást társadalmi- vagy csoportkonszenzus nem támaszt alá (például szexualitás, politika, testi betegség). A tabunak nincs látható, csak érzékelhető jele, hiszen leginkább elkerülés, elhallgatás, némaság veszi körül. Így a csend, az elfordulás, a hirtelen témaváltás mind arra utalhatnak, hogy az adott ábrázolás, téma, cselekmény egyértelműen kerülendő, mert kínos, kényelmetlen, felháborító, kellemetlen az egyén vagy közösség számára. Legtöbbször azonban nem tudjuk, mi e reakció oka, csak követjük azt a néma hagyományt, amelyet a szocializációs folyamatok során elsajátítottunk – anélkül hogy a valódi indokokat, magyarázatokat megtalálnánk, vagy a folyamat logikáját megértenénk. A haldoklóval nem beszélünk a halálról; elfordulunk a homoszexuális pároktól; politikai, vallási nézeteinket nem vállaljuk „idegen” környezetben; nyilvánosan nem bíráljuk a főnökeinket, tanárainkat; nem érünk hozzá az AIDS-es beteghez; felháborodunk az időskori szexualitás látványától, vagy már a gondolatát is elhessegetjük. Ugyanakkor a tabukat nem szükséges elmagyarázni vagy indokolni, természetes módon léteznek az egyén és a közösség számára. Azt a tudáskészletet, amely az épp aktuális vagy annak vélt tabunormára irányul, legtöbbször – bizonytalanságunk ellenére – rutinszerűen alkalmazzuk, kérdés, átgondolás, újraértelmezés nélkül.

A tabu fogalma különösen jól használható a modern társadalmak elemzésében, melyek tabui ma már inkább világi, semmint vallási indíttatásúak. Horst Reimann német szociológus, kulturális antropológus szerint a tabuk természetesen társadalmi ügyek, s mint ilyenek, fontos társadalmi funkcióval rendelkeznek a viselkedés, a határok megvonása, a vezetők pozíciója és bizonyos társadalmi előírások szabályozása során (Reimann 1989 Bd. 5:420).

A dolgok nem eredendően tabuk, hanem valamilyen folyamat, döntés vagy esemény során tabuizálódnak. Ez lehet vallási, (egyéni vagy közösségi) hiedelem- vagy hagyományalapú, átvett vagy kreált, esetleg újraértelmezett folyamat következménye. Lehet egyéni döntés, amely kihat a környezetre, és replikálódik mindenféle racionális döntés nélkül, vagy kollektív konszenzus, illetve történés alapján – vagyis a tabuizálás folyamata lehet mechanikus, tanult vagy öröklött.

A tabuizálás ebben a diszkusszióban azt a kommunikációs stratégiát és/vagy folyamatot jelöli, amikor egy individuális vagy kollektív ágens egy általa meghatározott dologgal vagy dolgokkal kapcsolatban, racionális vagy irracionális indokok alapján úgy dönt, hogy sem fizikailag, sem verbálisan, sem emocionálisan nem észleli, vagy ha mégis,

akkor szándékosan nem reflektál a számára mások vagy saját maga által le- vagy megtiltott eseményekre, cselekvésekre, látványra vagy verbális megnyilvánulásra. Esetleg kritikusan leszűkíti vagy formalizálja a reflektálhatósági keretet (eufemizmus, csönd, elfordulás, elterelés).

Amennyiben a tabut társadalmi egységként szemléljük, akkor szociálpszichológiai jelenséggé tettük; ha társadalmi intézményként – amellyel az egyén/szubjektum akár minden egyes megnyilatkozásában konfrontálódhat –, akkor a tabu a retorikai megoldás elfojtása, hiszen nem mondódik ki. Amennyiben diszkurzívnak (nyelvi jelenségnek, amely beszédben/hallgatásban érhető tetten) tekintjük, akkor szemiotikai/kommunikatív kérdés lesz belőle.

A normák, tiltások, tabuk sok esetben akkor is stabilan tartják magukat, amikor már elveszítették eredeti társadalmi funkciójukat (gondoljunk például az egyedülálló szülő családmodelljére vagy az abortuszra). Amikor a tabuk funkciójáról beszélünk, akkor elsősorban mint pozitív értelemben tárgyalt segítő, támogató, védelmi funkciót értelmezzük, mindenképpen akként, ahogyan a magatartást, cselekvést, viselkedést segítő szabályrendszerként működik. A tabuk fontos társadalmi feladatokat töltenek be: hozzájárulnak a társadalmak és a társadalmi csoportok, valamint egyének stabilitásához, és védelmező funkciójuk is van. Biztosíthatják a társadalom működését pusztán azáltal, hogy mellőzik vagy elfedik azokat a dolgokat, amelyek fenyegetést jelenthetnének az egyén vagy cso-

port pozitív identitására vagy életkilátásaira: mintegy rejtik a saját élettörténet sötét oldalait, a halált, betegséget vagy az élet értelmének kérdéseit. Ennélfogva a tabu egyfajta coping mechanism (megbirkózási mechanizmus) is – az egyéni és kollektív identitás felépítésének sajátos stratégiája. A tabuk lefedhetik mindazt, ami egy társadalomban potenciálisan veszélyes vagy fájdalmas. A tabuk szenvedélytől átítatott jelenségek: nagyrészt az érzelmi befolyáson alapulnak, és mindenféle vitán felül állnak; ez a jelenség jól megfigyelhető például a táplálkozási tabuk és a kisgyermek szocializációja esetében (Krajewski – Schröder 2008). A tabuk kialakulásában nagy szerepet játszanak a szocializációs folyamatok során megfogalmazott konkrét tiltások (amelyek hangsúlyozottan nem azonos fogalmak). A gyermek már nagyon kicsi korában tudja, hogy bizonyos cselekedetek vagy kontaktusok tiltottak, mégpedig az olyan kijelentésekből, mint például: „Ilyet nem teszünk!”, vagy „Ezt nem szabad!”, „Ez nem helyes!” stb.; anélkül hogy megmagyaráznák a tiltás okát, általában ezek belénekednek a szocializáció folyamán. A tabuk a gyermeknevelés folyamata során alkalmazott efféle homályos imperatívuszok révén formálódnak, internalizálódnak. Így aztán a jogi szabályozás és a hivatalos szankciók gyakran feleslegessé is válnak.

A verbális (kommunikációs) tabuk speciális funkciói a nonverbális (cselekvésekre vonatkozó) tabukéhoz képest többek között a következők lehetnek:

- Olyan tabuk megerősítése és támogatása, amelyek a cselekvésekre vonatkozó abszolút tabuk körébe tartoznak: „Nem beszélünk róla, és soha nem is teszünk ilyet”. Példa erre a vérfertőzéstabu, amely oly mértékű, hogy beszélni sem szoktunk róla; ily módon a verbális tabu megerősíti a cselekvést, így szankcionálva a vérfertőző aktust. Hartmut Kraft német pszichoanalitikus társadalmi-gazdasági megközelítésében kiemeli, hogy a vérfertőzéstabu esetében a cél egyben az egyén és társadalmi csoportjának túlélése is (Kraft 2004:114). Ugyanakkor például Kołakowski szerint néhány csoport már a vérfertőzés tabuját is próbálja megdönteni, amelyek nyíltan hirdetik a gyerekekkel és a családtagokkal létesített szexuális kapcsolat jogát (Kołakowski 2004:69-76).

- Bizonyos tabucselekvések engedélyezése – azzal, hogy „fátylat borít rá” –, persze az elfogadott „legitim keret” között. („Nem beszélünk róla nyíltan, de egy mindenki által ismert, meghatározott szabályhoz igazodva megtehetjük”). Ide tartozó példa a szexualitás és más testi funkciók, cselekvések, melyeket az adott kultúra számtalan metakommunikációs „játszmán” keresztül legitimál, de nem verbalizál.

- A tabucselekvések leplezése ott, ahol az általános elfogadás nem valószínű. Az ilyen cselekedetek a tények módosítása által válnak lehetővé. (Igazából nem csinálunk ilyet, de ha mégis, csak titokzatosan beszélünk róla, vagy eufemisztikusan fogalmazunk). A politikai vagy a gazdasági élet tabui tartoznak ebbe a kategóriába, például amikor a politikusok (és mások) „ajándékról” beszélnek „megvesztegetés” helyett, vagy „műveletekről” „háború” helyett.

Az elkendőzés más eufemizmusokat is érint, amelyek tabutémákat jeleznek. Ha arról a tényről kell beszélnünk, hogy valaki meghalt, azt a kifejezést használjuk, hogy „eltávozott” vagy „elment”.

A tabu ugyanakkor minden társadalom számára „elérhető” segédeszköz. A kényes témáknak és a módnak, ahogyan kezeljük őket, magától értetődőknek kell lenniük, amelyeket nem szükséges igazolni, és nem szabad megkérdőjelezni. Ebből a szempontból a tabuk gyakran hatékonyabbak, mint a direkt tiltások, mivel az érintettek számára természetesnek tűnnek és internalizálódnak. A racionális indoklások nélkül internalizált tabuk nem tudatos, átgondolt módon befolyásolják a viselkedésünket/mindennapi kommunikációs helyzetünket, mert többnyire bele sem gondolunk, hogy az adott pillanatban miért óvatoskodunk, vagy hátrálunk ki egy interakcióból.

Ez nemcsak azt jelenti, hogy a tabu valamilyen meghatározott rendszert képes létrehozni, hanem azt is, hogy bizonyos biológiai korlátok között képes szociális rendszert is létrehozni. Ezeknek a rendszereknek tulajdonsága, hogy képesek /inter/akciókat,

szertartásközösségeket, élmény- és véleménycsoportosulásokat kialakítani: például közös éneklés vagy filmnézés nyomán, vagy amikor már vannak közös hiedelmink, szociális konstrukcióink. Mindemellett megjelenik a szociális hűség, amelynek lényege, hogy az tekinthető a közösségéhez hű tagnak, aki hajlandó a saját érdekeit, attitűdjait a közösség érdekei mögé helyezni. A kulturális folytonosság fennmaradásának tehát az egyik oka lehet a többségi vélemény tisztelete – amely konform magatartást eredményezhet –, másrészt az utánczás, egyfajta torzítatlan mintakövetés. A tabunak vélt cselekvés- és viselkedésmódok e szabályok mentén alakulhatnak, sokszor öröklődhetnek, akár több generáción keresztül is.

Elmondható tehát, hogy jelen bizonytalan, normazavaros társadalmunkban a vizuálisan megmutathatatlan, verbálisan megvitathatatlan, implicit tabuk sokasága van jelen, melyek gyakran gúzsba kötik, visszahúzódnak a készletre az egyént – a vizsgált fiatal korosztály tagjait mindenképp, de valószínűleg a társadalom jóval szélesebb rétegeit is. Ezzel olyan problémák megoldását is gátolják, amelyek a lelki vagy a testi egészséget, a kommunikatív cselekvés számos dimenzióját veszélyeztetik – holott a megfelelő módon történő verbalizáció egy-egy tabu megdőléséhez is elvezethet, s a probléma megoldásának első lépése lehet.

A problémakezelés azonban a kutatásnak részint tárgya, részben eredménye is lehet. A téma specialitásából adódóan speciális módszerek váltak szükségessé. A „kényes” kérdések vizsgálatára általában jól használható anonim önkitöltős kérdőív módszere több okból is problematikusnak bizonyult (megfelelő elemszámú minta, technikai apparátus, eszközigény, költségek). A kérdőív-technika legnagyobb hiányossága azonban az óriási mértékű információvesztés: csak egy kiragadott időpillanat statisztikai eszközökkel mért aktuális állapotának többé-kevésbé valós pillanatfelvételt prezentálta volna. Semmit sem tudtunk volna meg belőle a tabudiskurzus dinamikájáról, a tabutémákról való kommunikáció (a verbalizáció) hatásairól, következményeiről, holott témám szempontjából ezek voltak a kérdés legizgalmasabb aspektusai.³

A tabuk jelenléte és működése a 19 és 25 év közötti egyetemisták körében

A Tárki Társadalomkutató Intézet „Értékek egy polarizálódó politikai térben” címmel 2009-ben és 2013-ban végzett kutatása a magyar társadalom értékszerkezetét vizsgálta.⁴ A kutatás legfontosabb megál-

³ Malinowski úgy tapasztalta, hogy az elejtett megjegyzések, az elhallgatott információk több támpontot nyújtanak a valóság feltárásához, mint a közvetlenül feltett kérdésekre adott válaszok. Ilyen esetekben ugyanis – mint ahogy mi is tennénk –, bármely kultúra képviselője a kulturális ideát fogja elének tárnai, nem pedig a tényleges valóságot annak szeplőivel, tökéletlenségével (Kisdi 2012:111).

⁴ http://www.tarki.hu/hu/research/gazd-kult/2013/2013_osszefoglalo_gazd_kultura.pdf (Letöltés: 2015. május 5.)

lapításai között szerepelt, hogy Magyarország zárt, magába forduló társadalom, amelyben jelenleg a bizalomhiány, a normazavarok, az igazságtalanságérzet és a pater-nalizmus a legdominánsabb hívószavak. A jelenkori magyar társadalmi – és politikai – diskurzusban érezhető morális bizonytalanság és pánik (Cohen 1972) melegágya a tabuk megdöntésének, de az újabb tabuk kialakulásának is.

A társadalomban zajló változások – például a menekültkérdés – hatására felerősödhet a kirekesztő, ítélkező hajlam, amely óvatosságra int, és beindíthatja a tabusítási mechanizmusokat – és/vagy megdönthetnek, feloldhatnak tabukat. Az objektív világ változásai a szubjektív struktúrákban, sorsokban, érzelmekben és értékekben csapódhatnak le.

Emiatt is alapállításom az a feltételezés, amely szerint a jelenkori tabukat illetően többnyire bizonytalanok vagyunk abban, hogy a környezetünkben élők számára melyek lehetnek a konszenzus által meghatározott tabu alatt álló dolgok, így legtöbbször óvatosan tapogatózunk, mivel nincs konkrét tudásunk arról, hogy a másik valójában mire gondol; csak egyfajta elképzelt, definiálatlanul közös tudás létezik, egy (általunk felépített) kép a körülöttünk lévő világról.

Továbbgondolva ezt a feltételezést, az a kérdés is felmerül, hogy miközben a környezetünkben élők tabujáról csak sejtéseink és prekonceptióink vannak, vajon a bennünk élő saját, internalizált tabuink pontos készletével és természetével tisztában vagyunk-e.

Az elmúlt öt évben 19–25 éves egyetemi hallgatók számára tartott szemináriumi csoportokban, a csoportonként 4-5 hónapon át tartó közös munka során elvégzett, e fejezetben ismertetett kutatás azt látszik bizonyítani, hogy mindkét fenti ismeret – a „többiek”, illetve a „saját” tabukészlet ismerete egyaránt – hiányos, bizonytalan, gyakran téves.

A csoportokban évről évre ugyanaz a folyamat játszódott le: a hallgatók a tabuk pusztta létezésének teljes tagadásától – ma már egyáltalán nincsenek tabuk, minden megtalálható a médiában, az interneten, bármi megmutatható és megvitatható – eljutottak a saját tabuik tárházának feltérképezéséig, tudatosításáig, esetenként egy-egy tabu feldolgozásáig, feloldásáig. Eközben meglepetten tapasztalták, mennyire homályos és esetleges tudásuk volt korábban erről a „közismert” és széles körben használt fogalomról.

A nyelvi tabukkal foglalkozó 20. századi – elsősorban német – szerzők a leginkább az eufemizmusokra, azok tabut jelző funkciójára, valamint általános elterjedtségére, működési logikájára hívták fel a figyelmet a tabu kapcsán, majd a század utolsó évtizedeiben a nyelvi tabu diskurzus- és társalgáselemzési keretbe helyezve vált vizsgálatok tárgyává. Az e témakörben végzett kutatások jelentős hányada kifejezetten arra koncentrál, hogyan próbálnak individuális vagy kollektív ágensek szándékolatlan nem reflektálni bizonyos, szubjektíve tabunak érzékelt eseményekre, cselekvésekre, vizuális vagy verbális megnyilvánulásokra, hogyan próbálják leszűkíteni vagy formalizálni a reflektálhatósági keretet, milyen kommunikációs – verbális és non-verbális – stratégiákat al-

kalmaznak a tabudiskurzus elkerülésére, a tabutémák verbalizációjának tompítására, „megszelídítésére”.

Mindebből a modern kori tabu kutatása számára – beleértve az általam elvégezni kívánt kutatást is – egy nagyon speciális módszertani probléma következik: hogyan vizsgáljunk valamit, aminek legfontosabb megnyilvánulási formája az, hogy nem kíván megnyilvánulni, amely dolog minden lehetséges módon kisiklik a megfigyelő kezéből, elkerüli a kommunikációt, vagy ravasz álcákkal leplezi annak valós tartalmát?

A szemináriumi munka első két szemeszterének feltűnően egybecsengő tapasztalatai vezettek rá végül a megoldásra. Az azonos tanulmányi feladatokkal megbízott két, teljesen különböző összetételű hallgatói csoportban szinte tökéletesen azonos folyamatok játszódtak le a témáról folytatott általános diszkusszió, illetve az általuk kiválasztott specifikus tabuk megvitatásának hatására. Többek között látványosan megváltozott a taburól mint fogalomról, valamint a kortárs csoportjuk, szűk vagy tágabb baráti körük, családjuk körében élő és ható tabuk készletéről való tudatosságuk mértéke, és ennek következtében számos tabu hatása meggyengült az életükben, sőt több tabu végleges lebontására-feloldására is képesek voltak.

Ez a spontán megfigyelés ösztönzött arra, hogy attól fogva – tudatosan, tervezett formában, megfelelően konceptualizálva, a folyamatokat, történéseket gondosan dokumentálva – valódi kutatássá alakítsam

a szemináriumokon végzett munkát. A továbbiakban is ugyanazokat a bevezető („pilot kutatás”) kérdéseket, ugyanazt az ajánlott szakirodalmat, ugyanazokat az egyéni feladatokat kapták az érintett hallgatók, a diskurzus alapjellemezői, szabályai sem változtak, viszont a korábbinál alaposabb dokumentáció született a közös munkáról. Az így összegyűlt anyag (részletes jegyzőkönyvek, beadott egyéni írásos beszámolók) kvalitatív tartalomelemzése vezetett az elkészült disszertáció legfontosabb megállapításaihoz.

Az ily módon kikristályosodott résztvevő megfigyelés kutatási módszer legfőbb jellemzői tehát a következők voltak:

- Részben kötött megfigyelés:
  - o a kurzus tematikája, keretei, (jelen esetben mellékesnek számító) oktatási jellegű céljai természetesen kötöttek, előre meghatározottak voltak;
  - o ugyanakkor az egyes témák a hallgatók szabadon választott, vita-indító prezentációin alapultak, a diskurzust a kurzus (és egyben a kutatás) vezetője csak a minimálisan szükséges mértékben moderálta, és kifejezetten bátorította a kötetlen, spontán kommunikációt a részt vevő hallgatók között;
- Részben nyílt megfigyelés:
  - o nyílt abból a szempontból, hogy a hallgatók természetesen tudtak a jegyzőkönyvek folyamatos vezetéséről, sőt ők maguk is segédkeztek benne,

- o leplezett abból a szempontból, hogy a dokumentáció tervezett (vagy eleinte nem is tervezett) későbbi tudományos elemzéséről nem tudtak;
- Kauzális megfigyelés:
  - o amennyiben oksági összefüggések, sőt teljes fejlődési folyamatok feltárása volt a cél.

A kutató mint résztvevő megfigyelő ennyiben az antropológusok kutatástechnikáját alkalmazta, maguk a résztvevők fogalmazták meg saját kultúrájuk tónusában a saját megfigyeléseiket és közléseiket, a kutatói aspektus és interpretáció erre csak épült, de mindvégig autentikus bázisként kezelte a diák résztvevők megnyilatkozásait.

A megfigyelési szituáció bizonyos szempontból természetes volt – más szempontból viszont mesterségesnek is tekinthető. Egyetemi hallgatókról lévén szó, a kutatási alanyok számára egy-egy szemináriumi óra természetes élethelyzetnek számít, mely nem követel meg a számukra e térben megszokottól gyökeresen eltérő viselkedési, viszonyulási mintákat, kommunikációs stratégiákat vagy stílusokat. Ugyanakkor a tabu szempontjából ez mégsem természetes helyzet, mert nincs mód a diskurzus elkerülésére, a hallgatásra vagy a szituáció elhagyására.⁵

A fenti körülményekből következik az itt alkalmazott kutatási-megfigyelési szituáció egy unikális jellemzője, melyet tudatosítási kényszernek nevezhetünk. Bár a kutatásvezető a kutatási témát tekintve pártatlan megfigyelőként volt jelen, ugyanakkor teljes mértékben nem vonatkoztathatott el attól az oktatási céltól, hogy a diákok megismerjék, tudományosan körbejárják, korrekt módon definiálják, példákkal megfelelően illusztrálják, aktívan megvitassák a tabu mint társadalmi-kommunikációs jelenség fogalmát. Ebből az alaphelyzetből a kutatási alanyok számára máris következik egy nagyon tudatos attitűd, reflexió-önreflexió, diskurzus és konklúziók levonása, melyet maga az alaphelyzet kényszerít ki: a diskurzus alapelvárás, tehát a verbalizáció (akár írásban, akár szóban) és az ebből fakadó magasabb szintű tudatosság elkerülhetetlen.

A 2010 óta minden szemeszterben meghirdetett kurzuson a csoportok összetétele igen vegyes volt (ezért is különösen jelzésértékű, hogy összességében mennyire hasonlóan reagáltak a kurzus során fellépő tudatosítási kényszerre):

- valamivel több lány, mint fiú;
- életkoruk 18 és 25 év közötti;
- származásukat és családi helyzetüket tekintve nagyon sokfélék;

---

⁵ Fontos még megjegyezni, hogy ugyancsak természetesnek tekinthető viszont az a számos szituáció, amelyben az érintett hallgatók tabudiskurzust kezdeményeztek barátokkal, partnerükkel, családtagjaikkal, mégpedig kifejezetten bizonyos témák tisztázása, tabuk feloldása céljából – viszont spontán módon, belső indíttatás hatására. Erről szóló tapasztalataikat vagy megírták, vagy a szóbeli beszámolóik alapján kerültek a jegyzőkönyvbe, így másodlagos megfigyelésként szintén a kutatási anyag részévé váltak.

- motiváció szempontjából szintén (egy részüket a téma iránti komoly érdeklődés, sőt gyakran személyes érintettség vezette, míg másokat felszínebb kíváncsiság, néhányukat pedig egészen biztosan a kreditszerzés kényszere).

A szemináriumi munka keretét egy aktuálisan feldolgozott szakirodalmi anyag adta,⁶ amelyet a csoport tagjai elolvastak, egy hallgató pedig prezentációt készített belőle. Emellett a félév során olyan, általuk felvetett témákat is tárgyaltunk, amelyeket személyes érintettség alapján választottak, azokról képzőművészeti alkotások bemutatásán keresztül problémafelvető előadásokat tartottak, majd erről összefoglaló beszámolót írtak.

Az értelmezés folyamatában a teljes csoport részt vett. A felmerült vagy vitát kavarázó megállapításokról, kérdésekről, hívószavakról, problémákról és a konszenzusra jutott tabuk listájáról minden órán jegyzőkönyv készült, melynek alapján folytatni tudtuk a csoportmunkát.

Az utólagos elemzés nyersanyagául a szemeszter során beadott anyagok (beszámolók, elemzések, esszék), valamint az órai beszélgetésekből készült jegyzőkönyvek szolgáltak, választott elemzési módszerem pedig a kvalitatív tartalomelemzés volt (némi kvantitatív kiegészítéssel, a gyakoriságok jelzésével ott, ahol ez lehetséges volt – mindenekelőtt a pilot kutatás kérdőívei esetében).

⁶ A teljes szakirodalom természetesen jóval meghaladja a javasolt forrásismereti kínálatot.

Az összegyűlt anyagokban arra kerestem a választ, milyen tabuk kerülnek felszínre a vizsgált minta körében, melyek emelhetők konszenzus alapján csoportszintre, esetleg társadalmi szintre; mi történik a kutatási alanyok személyes tabuival, ha olyan kontextusba helyezük őket, ahol valamilyen kommunikációnak el kell indulnia, és sem a csend, sem az elfordulás, sem az elmenekülés nem alternatíva.

A kommunikáció „beindítása” természetesen nem egyszerű, amikor tabutémákról kell (kellene) beszélgetni, és ez a módszertani probléma, illetve a megoldására közösen kialakított módszer végül ugyancsak fontos eredményekhez vezetett.

Dinamikusabban, folyamatként szemlélve tehát a megfigyelt eseményeket, a két legfőbb kérdéssé az válik, hogy mi előzi meg a verbalizációt – és mi történik utána? Azaz:

1. *Hogyan lehet rávenni valakit, hogy kezdjen el tudatosan gondolkodni és kommunikálni a tabu általános fogalmáról, illetve specifikus tabukról a saját személyes, valamint a kortárs csoport életvilágában?*
2. *Mi a következő lépés, miután ez megtörtént: ha tudatosított magában egy bizonyos tabut, azaz ráébredt, hogy ő ezt tabuként kezeli/éli meg, ekként kommunikál (vagy éppen nem kommunikál) róla, és mindezt egy tudatos szintre emeli?*

Az első kérdésre a választ a vizuális-kommunikációs stimulusok jelentették, melyek bemutatását, hatásmechanizmusuk

mélyebb elemzését az alábbiakban bemutatom. Fontosnak tartom jelezni, hogy a hallgatók nem egy előre szelektált képzőművészeti képészletet használtak stimulusként. Feladatuk egész pontosan úgy hangzott, hogy hozzanak vizuális illusztrációkat a beszámolójuk témájául választott tabukhoz. Szabadon kutathattak, keresgélhettek (leginkább az interneten), és a talált anyagok közül szabadon választották ki a beszámolójuk során bemutatandó vizuális stimulusokat. Érdekes módon a hozott illusztrációk közül mindig a képzőművészeti alkotások (leginkább festmények) működtek a legjobban, azaz indították be a leghatékonyabban az adott tabutémáról folyó diskurzust – a nem képzőművészeti alkotások (fotók, videofelvételek, performanszok, filmek) konzekvensen szelektálódtak. Ez a jelenség természetes módon mintegy kiprovokálta a következő alfejezetben szereplő vizuális-kommunikációs elemzést az alkalmazott stimulusok kialakult készletéről, az általuk kiváltott spontán, majd verbalizált-tudatosított hatásokról.

A második kérdésre adható válaszokat a verbalitás által felszínre került tabuk elemzése adja az alábbi fejezetben. Elöljáróban elmondható, hogy a tudatosítási folyamatnak többféle lehetséges kimenetele volt, az érintett tabu erősségétől függően: ilyenkor akár a teljes lebontás is megtörténhet (és sok esetben épp erről számoltak be a hallgatók), de az is, hogy az alany személy szerint megszűnik ezt tabuként percepcionálni, viszont tiszteletben tartja a környezete érzékenységét, és nem firtatja tovább a problémát (ami azonban már nem a tabu, hanem inkább az illem-tapintat fogalomkörébe tartozó jelenség).

Az elemzések és csoportmunkák rámutattak arra, hogy jelenkori tabuk legnagyobb része nem épül stabil konszenzusra, nem világosak a következmények, az esetleges retorziók sem. Egy modern, individualizált világban, ahol az értékek pluralizálódtak, ahol a társadalmi funkciók elvesztették korábbi szerepüket, a tabuk-tiltások nem explicit formái is átértelmeződnek, összekuszálódnak. Csak sejtjük, hogy mi számít tabunak, de biztosak csak ritkán lehetünk benne, hiszen szinte mindannyiszor kontextusfüggőek és képzet-jellegűek. A tabuk számukra ugyanis nem egyszerű tiltások, hanem olyan összetett, társadalmi szabályozó mechanizmusok, amelyek nehezen szétválasztható elegei a külső tiltások és szabályok rendszerének, de még inkább az adott egyének szintjén belsővé tett, internalizált korlátozó mechanizmusoknak, amelyeknek legfontosabb működtető eleme a nyelv és a vizualitás.

A csoportok hallgatói által megfogalmazott tabuk (rendkívül meglepően) széles spektrumot öleltek fel, miközben az összes félév elején határozott volt az az állítás, hogy ma már nincsenek tabuk. Hamar kiderült, hogy ez az állítás téves, sőt ez a korosztály – minden networking ellenére vagy épp amiatt – rengeteg olyan tabun ül, amelyekről egyáltalán nem tud beszélgetni, bár a lehetőségek széles tárháza áll rendelkezésére (inter-

net, civil szervezetek, pszichológus stb.). A feltárt tabuk egy része átvett viselkedési minta, amelyet az egyén gondolkodás nélkül, ok-okozati összefüggések megértése, kérdések feltevése nélkül követ, úgy, hogy hamis vagy téves tartalommal tölti meg, egyfajta valóság-konstrukciós mechanizmussal. Más részük tapasztalatok útján szerzett, félelemre épült tabu, amelyet a környezetben tapasztaltak aztán tovább erősítettek vagy támogattak.

A vizuális kommunikációs „stimulusok” egyértelműen segítették a tabuk megfogalmazását, és átsegítették a hallgatókat a verbalizációs nehézségeken, a képi tabuk és verbális tabuk kommunikálásában rejlő különbségek érzékelésében. Ugyanakkor voltak olyan témák – haldoklás, fogyatékosság, betegség, erőszak –, amelyekről könnyedén, szabadon beszélgettek, egészen addig, amíg vizuálisan nem szembesültek a cselekménnyel vagy az általuk nem tabunak vélt dolgokkal.

A nyelvi tabu és vizuális tabu kapcsolata

Amikor azt állítjuk, hogy mindenről lehet beszélni, akkor elsősorban a célzott téma verbális „lenyomatára” esik a hangsúly. A szoptatásról például lehet beszélni, rengeteg honlap foglalkozik a témával, vagyis ilyen értelemben nem sorolható a tabuk közé. A nyilvános helyen végzett szoptatás gondolata, leginkább látványa azonban sok embert kínos érzéssel tölt el, elfordulnak, felháborodnak. A szoptatás iránt

megnyilvánuló jelenlegi kulturális magatartásformák a várandóssághoz való múltbeli viszonyra emlékeztetnek. Volt idő, amikor nem illett nyilvánosan beszélni a másállapotról, és azok az asszonyok, akik éppen a „családalapítás útján haladtak”, nem mutakozhattak nyilvánosan.

Lehet-e, szabad-e mindent ábrázolni, megmutatni? Legfőképp: hogyan nem lehet ábrázolni? Hol vannak a megengedhetőség határai? Mikor nem etikus már a valóság ábrázolása? Az ember miféle belső szükséglete vezet ahhoz a törekvéshez, hogy újra meg újra túllépjen a megengedhetőség határain, hogy mindent lásson és láttasson? Ehhez hasonló kérdéseket már nemcsak a professzionális véleményformálók vetnek fel, hanem az utca embere is, aki naponta az erőszak, a szenvedés, a halál és a perverzió képeivel szembesül még otthona szentélyében is. E kérdésekkel kapcsolatban a pszichoanalitikus tudás hasznos lehet, még ha nem nyújt is szilárd alapot annak megfogalmazásához, hogy mi a helyzet ma, vagy minek kellene lennie. Ez a specifikus tudás segíthet meghatározni, hogy milyen vágyak és fantáziák működnek olyan időkben, amikor lenyűgöznek bennünket vagy éppen undort keltenek bennünk az erőszak különféle ábrázolásai, legyenek akár fikciók, akár az állítólag itt és most történő dolgok leírásai. Ezek a nagyon személyes vágyak és fantáziák részei az emberiség történelme során különböző álruhában újra és újra felbukkanó univerzális álmainknak.

„Az agresszió képi megjelenítése, illetve kifejezése az esztétikai, a művészet által nyújtott öröm egyben valamilyen ventilt is lehetővé tesz. Miként Freud kifejtette, a viccnél a nevetés, itt a művészi-esztétikai öröm révén tiltott, elfojtott szexuális vagy agresszív impulzusok, ösztönök válnak – bizonyos fokban – tudatképesé, és jutnak levezetésre. A katartikus hatás teljesen egyéni, attól is függ, hogy kiben mit és mennyire mozgat meg. Sokat jelent a képhez fűződő viszony, annak az ismételt elmélyült nézése, az empátia, az alkotásba való beleélés. Tulajdonképpen a művész alkotásán, illetve a mű által előhívott fantázián keresztül kiélés zajlik. A kegyetlen képek láttán a művész és néző azonosulhat az áldozattal vagy a kízóval, ami az agresszió szublimálását teszi lehetővé (Lang 2001). A látvány meghökkenthet, szorongást is kelthet, s ezáltal ugyancsak feszültség levezetését szolgálhatja” (Hárdi 2006:12).

Ha valaki szándékosan tabutémákat választ, és nyíltan nevesíti őket, ahelyett hogy indirekt módon utalna rájuk a társadalmilag elfogadott tabudiskurzus révén, a figyelemfelkeltés máris garantált. A festők/művészek, képalkotók ezzel az eszközzel élnek egy-egy tabunak vélt, vagy azzá vált téma ábrázolásakor. Kérdés, hogy hol húzhatók meg egy tabu vizuális konstrukciós határai?

A Sapir-Whorf-hipotézisnek az etnográfiai tapasztalat számára meggyőző, bár kevésbé bizonyított, mindazonáltal termékeny kiterjesztése szerint: a nyelvnek (vagyis a nyelvileg elgondolt kultúrának) meghatározó jelentősége van a vizuális észlelés szerveződésében és a látás útján szerzett információk tudatos feldolgozásában. Vagyis – kissé kiélezve –, ami nincs meg kulturálisan rögzített fogalmi hálójában, az az egyén számára nem látható (vagy úgy, hogy nem is észleli, vagy úgy, hogy nem vesz róla tudomást) (Buda 1988).

A vizualitás esetében az az állításunk, hogy amennyiben a látottak nem dolgozódnak fel verbálisan, tovább erősítik a téma tabujellegét. A tabukat reprezentáló vizuális kommunikációs aspektusok bemutatása azért fontos, mert a képzőművészeti alkotások – performanszok, fotók, festmények – nemcsak meg/bemutatták azokat a tabukat, amelyeket a hallgatók megfogalmaztak, hanem térben és időben is legitimé tették számukra. Vagyis nemcsak az értelmezés kiindulópontját jelentették, hanem egyfajta „értelemteremtő” funkciója is volt azoknak az alkotásoknak, performanszoknak, amelyeket a féléves kurzus során a képek interpretációja jelentett.

A fókuszált kutatásnak nem célja, hogy részletesebben foglalkozzon a vizuális kommunikáció terminusával, hiszen interdiszciplinaritása révén rendkívül szerteágazó, több fogalmi elemből építkező és azokat felhasználó kommunikációs fajtáról beszélhetünk. (Például a kép ontológiája, kép és szöveg viszonya, a látás aktusa, a képek „hatalma”,

alkotói szándék, befogadási, vizuális nyelvi struktúrák dilemmái stb.). A vizuális kommunikáció itt olyan segédeszköz, amely elsősorban a tabuk felismerésében, tudatosításában, legitimitásában játszott funkcionális szerepet.

Horányi Özséb szerint „az egymással kommunikációban álló ágenseknek felkészültségekben (tudásokban, hiedelmekben, szokásokban és más ezekhez hasonlóknak) való kölcsönös részesedéséről érdemes gondolkodnunk, amelyek a sikeres (emberi) problémamegoldás szükséges feltételeként mutatkoznak meg” (Horányi 2007). Ebben az összefüggésben ez azt jelenti, hogy a kommunikáció „egyfelől problémamegoldásra törekvés, másfelől a kommunikáció szereplőinek felkészültségét mozgósítja, továbbá a résztvevők közös tudásalapján nyugszik, és valamilyen színtérben (kontextusban, szituációban, környezetben, helyzetben) zajlik” (Sándor 2009:214). A kutatásba bevont hallgatói reflexiókból azonban kiderült, hogy a közös tudásalap a tabuk esetében csupán feltételezés, amelynek alapján azt mondhatjuk, hogy a közös normák, erkölcsi kitételek konszenzusalapúak, elvárt értékspecifikumok, amelyekkel rendelkezünk kell/érdemes, és amelyeket vélhetően a szocializációs folyamatok során interiorizáltunk. Ám a tabu esetében a közös tudásalap kizárólag a tabu fogalmi keretéhez köthető, de tartalmában és struktúrájában, valamint működésében eltérések, sőt ellentétek voltak tapasztalhatók.

A felmerült tabutémák reprezentációi során többször ütköztünk bele a hallgatókkal abba az alapkérdésbe, hogy létezik-e, és amennyiben igen, milyen intenciók mentén realizálható valamilyen határ a vizuális tabu és a verbális tabu között, hiszen ezek működési mechanizmusai nem mindig estek egybe. Jó példa volt erre minden csoportban Egon Schiele szexualitással kapcsolatos alkotásainak megtekintése.⁷ Schiele kapcsán tapasztalható volt a Nelson Goodman-féle „realizmus paradigma”, amely többek között a reprezentációk értelmezésének viszonylagosságára hívja fel a figyelmet (Goodman 2003:64). „A realizmus nem azzal függ össze, hogy van-e a kép és tárgy között valamilyen állandó vagy abszolút összefüggés, hanem hogy mi a viszony a képen alkalmazott reprezentációs rendszer és a szokványos rendszer között. Legtöbbször persze a tradicionális rendszert tekintjük szokványosnak” (uo. 65.). Az elemzés szempontjából ez azt jelenti, hogy fontos hangsúlyozni azt a distinkciót, amely a különböző korszakok reprezentációs sajátágaiból vagy szokásaiból, netán hagyományaiból ered: például a skandináv őskori sziklalovasrajzokon egészen más szerepe és főként jelentéstartalma volt az erektált hímvesszőnek, mint egy román kori templom oszlopán egy hatalmas fallosznak. Vagyis fontos az a társadalmi, kulturális keret, amelyben az adott műalkotás értelmeződik. „A reprezentáció olyan jelölés, jel vagy szimbólumhalmaz,

⁷ Schiele kiállítását két csoporttal is meg tudtuk tekinteni 2013-ban a Szépművészeti Múzeumban.

mely valamit 'újra megjelenít' vagy 'képvisel' számunkra. Más szavakkal, egy dolog helyett áll, mert a dolog maga nincs jelen; a dolog rendszerint a külső világ vagy a képzeletünk (vagyis belső világunk) egy aspektusa" (Eysenck – Keane 1997:216). A reprezentációnak ez a megközelítése a tabu-témák viszonylatában számunkra elfogadható és alkalmazható.

Amint az a kutatás további elemzéséből is kiderül, a 19–25 éves egyetemi hallgatók – a szexualitással kapcsolatos mediális túlcsondultság és feltételezett telítettség ellenére – tabuként tekintenek például a szexualitást reprezentáló műalkotásokra és a velük kapcsolatos verbális megnyilvánulásra is. Ugyanakkor ismeretlen és újszerű volt sok esetben annak felismerése, hogy a kultúra történetének egyes szakaszaiban, korai társadalmakban jóval természetesebben viszonyultak a különböző irányultságú és intenzitású szexualitáshoz vagy a haldoklás/halál folyamataihoz.⁸

A hallgatókkal folytatott szemináriumi munka megfigyelései és tapasztalatai alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy egy-egy megfogalmazott és konszenzussal a csoporton belül elfogadott taburól akkor tudunk legintenzívebben, legnyitottabban és legszabadabban beszélgetni és/vagy kontextusba helyezni, ha az aktuális vagy általuk felvetett tabut vizuálisan – elsősorban festményeken keresztül – mutatjuk meg. Próbálkoztunk fotókkal, mozgóképpel, de mindkét műfajjal kudarcot vallottunk. A képzőművészeti alkotásokkal kapcsolatban mindig könnyebbséget jelentett az, hogy egyszerűen magából a látványból indultunk ki, nem kerültek elő komplett történések. A hallgatók valóságosabbnak érezték a fotón vagy filmen látottakat, így nehezebben tudtak „távolságot tartani” a műfaji sajátosságoktól (szereplők, környezet, kész történet). A festmények viszont nem „realizálódnak”, nem formálódnak valóságos elemekké, a festmények világa megfelelő távolságot kínált számukra, és nem érezték kényszert arra, hogy azonosuljanak azzal, ami a festményen megjelenik. Ugyanakkor jellemzően nem absztrakt ábrázolásokkal találkoztunk, hanem nagyon konkrét jelenséget vagy állapotot ábrázoló, leginkább figuratív alkotásokkal, amelyek tematikusan mindig egyértelműen ábrázoltak, nem lehetett mellégondolni vagy eltévedni a látványban. Egy szülő nő vagy egy haldokló ember percepciója ritkán fordulhat inverz látványértelmezési pozícióba, ugyanakkor annak személyes lecsapódása, értelmezési kerete, a tabu mozgósítása, kontextusba emelése erőteljesen egyéni és meghatározott. „»Akárki« beszél, de amit mond, azt nem akárhonnan mondja” (Foucault 2001:159).

A képzőművészeti alkotások lehetővé teszik annak vizsgálatát, hogyan élik át az emberek szerepeiket a társadalomban. A műalkotás olyan mintákat kínál a társadalomnak, amelyekben új értékek jutnak kifejezésre. A hatás azonban nem egyirányú, nemcsak

---

⁸ Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a vizuális anyagok elsősorban a tabuk realizálásának, tudatosításának eszközei voltak, nem került sor az alkotások műelemzésére.

a társadalom felől érkezik a művészethez, hanem fordítva is, a művekben fogalmazódhatnak meg új értékek, új normák, és ezek közvetítésével terjednek el a közösségekben, a társadalomban. Lotman szerint „...a műalkotás meghatároz egy bizonyos normát, megállapítja a normaszegés lehetőségeit, s legalább a képzelet szintjén felmutat egy újabb normalehetőséget” (Lotman 2001:211). Emiatt is tartom fontosnak, hogy részletesebben kitérjek azokra az alkotásokra, performanszokra, amelyek egyrészt a hallgatók által, másrészt általam kiválasztott „diskurzust, együttgondolkodást beindító” motivációs alkotások voltak, és amelyek kapcsán tudatosult, hogy mik azok a „dolgok”, amelyeket a vizsgálatba bevont korosztály tabuként kezel, vagy a többség tabuizál. A tabuk vizuális megjelenítésével a művészet történetében már a kezdetektől fogva találkozhatunk, csakhogy ábrázolásuk pillanatában leginkább nem a tabudöntés volt a cél, hanem a létezés, az esemény, a cselekvés realizálása vagy épp misztifikálása. Akár ha a természeti népek spirituális gondolkodásában, vallásos rítusain, akár ha a Bibliában szereplő, vagy általa tiltott jelenségek körében vizsgálódunk.

Ezek a témák még mindig izgatják a művészeket, ám az erre adott társadalmi reakcióban változás mutatkozik, méghozzá úgy, hogy a témák többsége vizuálisan tabuizálódott. Ennek mélyebb társadalmi okait itt nem vizsgálom. Az alább részletezett és be-

mutatott témákat azért választottam, mert mindegyik ábrázolástematika tabunak minősül az általam vizsgált korosztály körében. Az itt említett alkotások legtöbbször az öt év alatt bemutatottak, egyrészt a hallgatók prezentációikban, másrészt az általam összeállított vizuális „kényszerítő” anyagban. Ez a mód elsősorban a szexualitással, szoptatással, haldoklással, betegségekkel, erőszakkal és halállal kapcsolatos prezentációkban volt hatékonyabb módszer. A vizsgált korosztály – bár sok esetben ugyanez elmondható más korosztályokról is – zavart, elutasító attitűddel viszonyult ezekhez a témákhoz, de a művészi alkotások áthidalták az így kialakult kommunikációs vákuumot. Annak felismerése, hogy ezek a tabuk sok esetben már az őskortól kezdve elfogadott és kurrens témái voltak a művészetnek – illetve annak tudatosítása, hogy például a kereszténység előtti ókor nem bűnnek, hanem természetesnek tartotta a testiséget, s csupán a civilizációs folyamatok egyik „apró” következménye, hogy minderről szemérmesen hallgatnak a történelem- és művészettörténeti könyvek –, sok kialakult és rögzült gátlást vagy ellenérzést feloldott a hallgatókban, így hatékonyabban, egy elfogadott társadalmi és kulturális folyamat részeként tudtunk róluk beszélgetni.

Szexualitás

A vallás (hit, mitológia) mellett a képzőművészetnek a legszerteágazóbb és legrégebbi témája a szexualitás – a kezde-

tektől napjainkig. A kereszténység előtt nem bűnnek, hanem az emberi cselekvés domináns ösztönzőjének, az élet természetes alkotóelemének tartották a testiséget, így rengeteg írott és képi forrással rendelkezünk, ám csak vázlat, utalás lehet ez a néhány oldal, amely érinti ezt a témakört.

A prehisztorikus, őskori, archaikus ókori kultúrákban barlangfestményeken, szobron, sziklarajzokon őrződtek meg szexuális jelenetek. Ölelkező párok, orális-anális szex és rengetegféle formájú női nemi szerv és fallosz. A Kr. e. 10–4 ezer évvel ezelőtti barlangok rajzainak többsége a nemiséget megjelenítő egyszerű falfirka (Guthrie 2005:25). 10 ezer éves ázsiai faragványokon láthatók ölelkező párok, Anatóliából 8 ezer éves ölelkező párt ismerünk. Skandináv őskori sziklalovasrajzokon is erekált hímvesszők láthatók. Találunk több ezer éves vágyképeket, fantáziákat, képzelődések tárgyiasult formáit – ahogyan ma is. Egyiptomban a piramisok falfreskóin, sírkamráiban rengeteg jelenet látható, mely érintést, ölelést, csókot, orális szexet, homoszexualitást ábrázol. Az egyiptomi erotikus forrásanyag visszafogottabb, mint a görög és római szexuális ábrázolások. Jóval kevesebb ábrázolás maradt meg Egyiptomban, mint a görögöknél és rómaiaknál. Istenek (Nut, Ozirisz, Hathor, Geb) közösülései maradtak fenn Hammamatban, Deir el-Bahariban, Deir el-Medinában. Min istent, a termékenység, férfiasság istenét csaknem mindig merev hímvesszővel ábrázolták a falfestményeken és domborműveken, az írásos szövegek a legnagyobb szeretőként említik.⁹ Min isten első ábrázolása Kr. e. 1980–1970-ből való. A homlokát körbefonó piros szalag az egyiptológusok szerint a szexualitását emeli ki. Csaknem 30 rajzon látható Min isten és az emberek közötti szexuális aktus, többségük anális közösülést ábrázol. Az egyiptomi papyrusztekercsek az ókori egyiptomiak szexuális szokásait ábrázolják: pedofília/zoofília is, fetisizmus, homoszexualitás, maszturbálás, vérfertőzés.

2009-ben Athénban kiállítást rendeztek *Szex és szerelem görög módra*¹⁰ címmel, amelyen a Kr. e. 6. és 4. század közötti időből 272 művet mutattak be. Erószt, a legszebb férfit, a szerelem és a szex istenét számos görög vázafestményen ábrázolták. A görög mitológiában Erósznak tulajdonítják az ember megjelenését a földön.

„Hatalmas falloszok, grafikák, erotikus figurák és agyagba karcolt szerelmes levelek tekinthetők meg a múzeumban, a múzsák alapján kilenc részre osztva. Bemutatják az istenek, hősök és haladók szerelmi életét, házasságait, illetve a híres szerelmi kalandokat, a homoerotikus szerelmet, a prostitúciót és az erotikus jelképeket is. Felidézik a szerelem istenének változó képét is, aki a római korra az i. e. 8. század ha-

⁹ http://mult-kor.hu/20130718_fallikus_szimbolum_volt_a_salata_egyiptomban (Letöltés: 2015. október 13.)

¹⁰ <http://eros.cycladic.gr/> (Letöltés: 2014. október 13.)

talmas és erős istenségéből vált Vénusz butuska Cupidójává”.¹¹

A kereszténység előtt élő népek nem bűnnek, hanem természetes örömforrásnak tekintették a szexet. Számos vallási eseményen bevett szokás volt az orgia és a nyilvános szeretkezés. A görög férfiak a feleségükön kívül művelt hetérákkal és fiatalabb fiúkkal is rendszeresen tartottak fenn testi kapcsolatot.

A görög és római kultúrában egyaránt elterjedt volt az a hiedelem, hogy a felajzott férfiasság ábrázolása távol tartja a rontást a házaktól, középületektől, sőt a gyerekektől is. Emiatt a magánházak sarkát vagy a bejárati ajtók küszöbmozaikjait gyakran díszítették „bajelhárító” falloszokkal (Németh 2010:20). Az egyik leghatalmasabb rontáselhárító fallosz a Nimes mellett álló hatalmas vízvezeték, a Pont du Gard közepén található. Az ókori művészetben feltűnően sokat ábrázolták asszonyok kezében is a baubót (erektált fallosz). Számos vázákép, dombormű, agyagedény, tárgy őrizte ezt a témát. A fennmaradt tárgyak sokaságán – bronztükrök, lámpások hátulján, csengőkön, edényeken különböző használati tárgyakon őrződtek meg a rendkívül kreatív szerelmi jelenetek. A leggyakrabban megformázott jelenet, amikor egy férfi könyökére támaszkodva fekszik, és a nő lovagolva rajta ül. Nyílt, tartózkodás nélküli ábrázolások, nemritkán súrolva a ma pornográfnek minősített jelenetek határait.

¹¹ http://mult-kor.hu/20091211_szex_es_szerelem_gorog_modra (Letöltés: 2015. október 13.)

A keresztény művészetben az ókorhoz képest megváltozik a sexualitáshoz való viszony. A sexualitásról azt gondolták, hogy minden rossz forrása. Aquinói Szent Tamás elméletei és írásai, alapvető nézetei a sexualitásról meghatározók voltak. Szerinte minden nemi tevékenység, amely nem az utódnemzést szolgálja, természet elleni bűn (Borus 2010:51). A katolikus papok nem nőülhetnek, nem szeretkezhetnek – elvileg –, ennek ellenére a középkori irodalom és könyvillusztrációk számos jelenetet őriztek meg a papi bujaságról.

Kódexek oldalain is láthatók házastársi ágyjelenetek, bár a meztelen testek ágyneművel fedettek. Hóráskönyvek, imakönyvek bizonyítják, hogy például a parasztok nem voltak szemérmesek (ld. például a Limbourg testvérek miniatúráit a Berry hercegnek illusztrált imakönyvben a 15. századból).

A román kori templomokban az oszlopok figurális fejezetén gyakran hatalmas falloszok, széttárt női nemi szervek láthatók, mintha az archaikus kultúrákat idéznék meg. Érdekes és nagy kontrasztban álló jelenetek egymásmellettsége volt természetes abban az időben: az apszisban – félkör alakú fülke az oltárnál – a főoltár szent jelenetekkel zsúfolt, efölött pedig nyíltan szexuális tartalmú szobrocskák láthatók. A román kori szobrászatban nagyon nagy számban található meztelen ábrázolások; a korszak egyáltalán nem volt prűd. Az illusztrációk szerint a köznép kedvelte a tergo (hátról) pózt.

A reneszánszban megváltozik a testhez való viszony, és újra felfedezik a testiséget, a test szépségét. Ennek egyik ékes bizonyítéka Michelangelo meztelen Dávid szobra Firenze főterén, a Palazzo Vecchio előtt. Egyre több pajzán írás, gondolat jelenik meg az irodalomban is (például Boccaccio, Chaucher, Petrarca, Balassi, Villon). A kis női mell kultusza a reneszánszban kezdődik, és hullámszó pályafutása a mai napig tart. Ebben a korban már Szűz Máriát is modellek után festik, akik gyakran azonosíthatók voltak, ezen festmények legtöbbször profán módon meztelen mellel szoptatja a gyermek Jézust (ld. például Jean Fouquet ismert képét: Madonna gyermekével). Népszerűvé válik a három grácia témája, akiknek meztelen ábrázolása ikonográfiailag elvárt volt (például Botticelli, Raffaello, Lorenzetti).

A 13. század óta a piacok mellett működő bordélyok a 15–16. századra igen népszerűvé váltak. Giuliano Romano, Raffaello tanítványa az 1520-as években X. Leó pápa (!) megrendelésére sorozatot készített a különböző szexuális pozitúrákról, amelyekről számos másolat és utánzat terjedt. 1524-ben Marcantonio Raimondi ezek alapján 16 metszetet készített Pozitúrák címmel, amelyek rendkívül népszerűvé váltak.

„Rekordméretű erekció, orgia és egy halom nimfa kergetőzik a vatikáni pápai rezidencia egyik volt fürdőszobájának falfestményein, amelyeket Bibbiena kardinális Raffaellótól rendelt meg”.¹²

Hieronymus Bosch a Gyönyörök kertjében a testi örömök valamennyi válfaját megfesti, művén meztelen testek és szexuális szimbólumok sokasága látható. Számos mitológiai jelenet szól az udvarlásról, melyet erotikus jelenetekkel ábrázolnak (például Correggio, Cranach, Tiziano).

A 16–17. században a protestantizmus terjedésével újra tabusodik a szex, és háttérbe szorul az ezzel kapcsolatos ábrázolás a művészetekben, de azért találunk erotikus rézkarcot például Rembrandtnál (A szerzetes a búzamezőben, Baldachinos ágy című metszetei). A 16. század első felében Hans Baldung Grien veszedelmes meztelen boszorkányokat mutatott festményein; ugyancsak ebben a században Lucas van Leyden készít egy festményt, melyen erőszakos szexet ábrázol: egy nő korbácsol egy férfit.

A barokkban – és legfőképp a rokokóban – viszont tobzódik a meztelenség és az erotikus jelenetek is. Ebben az időszakban rendkívüli mennyiségű erotikus metszet készül, például az 1790-es évek végén a szadomazochista szexjelenetek De Sade márki nyomán válnak népszerűvé; regényéhez számos illusztráció készül a szeretkezés legkülönbözőbb módzatairól. Claude Bornet erotikus metszetein a csoportos szexjelenetek, míg

¹² http://hvg.hu/kultura/20120529_szex_tura_vatikan_roma/ (Letöltés: 2015. október 13.)

François Boucher festményein a fantáziadús erotikus jelenetek rendkívül népszerűek.

„Bár néhány fajta szexuális aktust már korábban is tiltottak vagy szabályoztak törvényi úton, képek megtekintését 1857-ig egyetlen országban sem tiltotta törvény. Néhány esetben bizonyos könyvek, metszetek vagy képgyűjtemények birtoklása törvénybe ütközött, de az erotikus dolgok megtekintését szabályozó törvények alkotása a 19. század második felének találmánya volt, és a viktoriánus kori Angliában vette kezdetét”.¹³

A 19. századi klasszicizmus ismét visszafogottabban, szemérmesebben indít, leginkább fürdőzők, kispolgári szerelmi szokások, fedett szeméremdombok és keblek jellemzik a stílust. A modern realizmus azonban, az egészséges naturalizmust hirdetve Gustave Courbet-val, igazán erős folytatása a szexualitás ábrázolásának, sőt mint a tabu és ikonográfiai szabályok döntésének hírhedt példája, *A világ eredete* című alkotása máig hivatkozási alap, amelyen egy széttárt, szőrös női nemi szervet láthatunk nagyítva, fényképszerű pontossággal; a modell feje nem látható. „Courbet képe annyira forradalmian új volt, hogy amikor először kiállították (persze függöny mögé rejtve) a legtöbben nem is tudták, hogy mit ábrázol”.¹⁴

¹³ A pornográfia története napjainkig. http://www.erosyum.com/pornografia_tortenete.html (Letöltés: 2014. május 6.)

¹⁴ <http://nok-es-muveszet.blogspot.hu/2011/04/vilag-eredete.html> (Letöltés: 2014. június 4.)

Rendkívüli mennyiségben születnek pornográf rajzok, ezek inkább a művészet berkein kívül esnek; legtöbbjük igénytelen, céljuk a szex kukkolása. Készülnek azonban művészi szintű pornográf jellegű rajzsorozatok is, például Zichy Mihály erotikus tusrajzai, számos szexjelenete, melyek különféle változatokban, pozitúrákban igazi természetességgel és szépséggel, finoman közelítenek a témához.

A 20. századi erotikus művészet Gustave Klimttel indul. Az osztrák festő számos erotikus rajzot készített magas igényességgel, nem a szexualitás öncélú láttatásaként, hanem annak bizonyításaként, hogy a szex és a szerelem az emberi élet fontos tartozéka, a mindennapi élet természetes része. A *femme fatale* nőtípus is Klimthez kapcsolódik; a nő mint a végzet asszonya, aki tönkreteszi a férfiakat. A nőiség számos festményén erősen hangsúlyozott (például *Danae*, *Maszturbáló nő*, *A menyiny asszonya*). Klimt kutatta az erotikum természetét, a női érzékiséget, az ösztönletet. Ugyanakkor igazodott a századforduló Bécsének nemiségtől való félelméhez, távolságtartásához, ahol a nő, mint valamiféle szfinx, fenyegeti a férfit. Egész életművét a szembeszállás jellemzi a klasszikus polgári hagyományokkal, így a prűd, álságos szexualitástagadással is.

A századelő Bécsében születik meg Freud pszichoanalízise, melyben a szexualitás – és a tabu – jelentős szerepet kap, valamint az *Álomfejtés* című könyve, amelyben az elfojtott szexuális vágyak hatását vizsgálja az emberi viselkedésben. 1902-ben az Alf-

red Stieglitz által alapított Camera Work magazin először közöl fotókat meztelen nőről.

Talán nincs is a művészettörténetben még egy olyan festő, aki annyira természetesen, tabuk, önkorlátozás nélkül viszonyult volna a szexualitáshoz, mint Egon Schiele. Csaknem 100 önarcképe közül több aktkép van, amelyiken maszturbál (például Eros, önarckép, 1911). Számos szerelmi jelenetet festett meg, rajzolt – köztük lesbikus párokat is –, ahol az aktus előtt, után vagy közben láthatók az egymást testét élvező, vagy épp kiábrándult párok. Meghökkenítő nyíltsággal, szenvedéllyel, sokszor durván és nyersen mutatja meg a testeket és arcot, amelyek örömszerzésre vágnak. Egészen fiatal, csaknem gyermeklányokról is készített aktot.

Oskar Kokoschka osztrák expresszionista festő szerelmespárjai is felfokozott érzelmi és testi állapotban ábrázolódnak, önarcképein, szerelemben hempergő szerelmes párjain érződik a kiszolgáltatottság a testi vágyakozásnak és a szenvedélynek, a bujaság és a nyitottság. „Tűnjön el a prűdség!” – hirdette Kokoschka.

Pablo Picasso spanyol képzőművész fiatalkorában számos szexuális témájú festményt és rajzot készített, főleg 1902 és 1903 között. A La Douleur című festményen maga Picasso látható; a művész két kezével a fejét tartja, de nem a nőre néz, hanem a tükörben saját magát szemléli.

Otto Dix német festő számos festményén prostituáltak mindennapjait mutatja be. Tabut feszeget és sért az időskori szexualitás ábrázolásával – például Az idős szerelmespár című festményén –, leginkább azzal, hogy megerősíti az időskori vágyakozás létjogosultságát, irónia nélkül mutatja meg a két öreg, aszott testet, az érintéseket, a szemekben felcsillanó szenvedélyt. Azt sugallja: nem elfojtani kell, hanem elfogadni és kiélni az öregkori szexuális készletet. A testnek ezt az állapotát el kell fogadni olyannak, amilyen, és nem szabad szégyellni. A szexualitás örömforrás, kortól független.

Az 1945 utáni művészetben a testábrázolásban és a szexualitás ábrázolásában is kiemelkedő Lucien Freud és Francis Bacon. Julian Barnes esszéista, műfordító azt írta a London Review of Books-ban, hogy Freud képein a meztelen nők a legkevésbé sem pornografikusak és nem is erotikusak. Meztelen nő- és férfialakjaiban, alvó párokban is rendkívüli energia feszül. Klasszikus, realista képei arról tanúskodnak, hogy számára a szexualitás a mindennapi létezés természetes velejárója.

Francis Bacon brit festő alkotásain elsősorban a homoerotikus vonzalmat, a homoszexuális szeretkezést örökítette meg, olykor szadomazochista jeleneteket festett. Modelljei rendszerint saját partnerei voltak, ilyen például a Study of George Dyer (1971). Sokan a mai napig provokatívnak tartják ezeket a képeit.

A kortárs művészetben is jelentős és erőteljes téma a szexualitás. Leggyakrabban Andres Serrano A szex története (1997) című sorozatára hivatkoznak. Serrano a val-

lás, a testnedvek, a halottak témája után kezdett el foglalkozni a szex történetével, majd a szex és az erőszak viszonyával. A fiatal nő és az öreg férfi aktusát ábrázoló képe (mely utal az orális aktusra) nagy vihart kavart. Képein mindenféle szexuális tabukat is megjelenített az emberek között létező örömforrásokként. Az idős emberek szexualitását természetesnek tekinti, és másokkal is célja elfogadtatni. Serrano fő témája maga az emberi test, még pontosabban a tabuként kezelt – valamilyen szempontból felhasznált – emberi test. Botrányt, betiltást kiváltó kiállításainak plakátjairól írta: „Az emberek ezeket a képeket nem onanizálásra használják” (Kenyeres 2002).

Carol Rama olasz autodidakta művész festményein a női nemi identitást, a női érzékiséget kutatja. Vonalas rajzaiban humorral, iróniával ábrázolja a női testrészeket például Fenekek, mellek című képein. Kiállításait 1945-ben még betiltották közszemérem elleni vétségért, de a 95 éves művésznőnek 2014-ben Nottinghamban rendeztek retrospektív kiállítást, ahol bemutatva, mit jelent számára a modern szexualitás. Sajátos vizuális nyelven keresztül jeleníti meg a „bűnös” testet és annak „sötét oldalát” – bár ugyanakkor látható a test szépsége, vonzó megközelítése; több péniszű férfiakat, nők vaginájából előkúszó kígyót, különböző szexuális látomásokat ábrázol (Melis 2014).

2014-ben Bécsben rendeztek egy tabudöntő kiállítást a Fogadalmi templomban,

a Votivkirchében, Leiblichkeit und Sexualität címmel. A hely kiválasztása e téma számára önmagában kihívás és szokatlan, de a katolikus egyház támogatásával történt. David Rastas művészettörténész 2006-ban Melbourne-ben rendezett hasonló tárlatot ugyancsak egyházi környezetben. A mai kortárs művészek fontos képviselői mind bemutathatták egy-egy alkotásukat, így például Damien Hirst, Erwin Wurm, Takashi Murakami, Doug Aitken, Joseph Beuys (Bazsa 2014).

A meleg szex, a leszbikus szerelem ábrázolása szintén sokakat foglalkoztatót: Courbet, Toulouse-Lautrec, Albert Marquet, Egon Schiele. Jenny Saville angol művész a nők közötti szexualitást gyakran erőszakosan ábrázolja; nagyméretű képein még érzékibb hatást kelt a bőr felszíne és az érintések intenzitása. A kortárs képzőművészetben a homoszexualitás ábrázolásának jellegzetes képviselői Gilbert Prousch és George Passmore – ismertebb megnevezésük szerint Gilbert&George –, akik szinte mindig párban dolgoznak. Ők vezetik be a művésztársadalmat a body art új világába. Spank Money című alkotásuk – mely felnagyított spermacseppeket, valamint az alkotók végbélnyílását ábrázolja – látható volt nálunk is a Ludwig Múzeumban a 2013-as A meztelen férfi című kiállításon. Ez a kiállítás bizonyította, hogy Magyarországon továbbra is a heteronormatív gondolkodás a meghatározó. Ezt támasztják alá az idevágó kutatások is, akár az évente elvégzett Eurobarométer-felmé-

rések eredményeit olvassuk, akár a homofóbia megnyilvánulásait a magyar társadalomban – mint például Takács Judit (2011) kutatása –, a homoszexualitás ábrázolása még mindig normaszegőnek, formabontónak, elfordulásra okot adónak számít. A nemváltás folyamatos jelenléte, az egyre differenciáltabb szexuális szokások és identitások felvállalása ellenére, a magyarországi képzőművészeti alkotásokban még mindig nem indult el az érdeklődés a téma megjelenítése iránt. A test fontosságának elismerése vélhetően elindult, de az identitások elfogadása és az arról való közös gondolkodás, konszenzusos gondolatiság folyamata kevésbé, miközben Európa más országaiban egyre gyakoribb a szexuális különbségekkel kapcsolatos kiállítás. 2013-ban például a British Museumban Little Gay History címmel kiállítást rendeztek az ókori egyiptomi papirusz-tekerceken megjelenő homoszexualitástól a homoerotikus szerelmet ábrázoló római ezüst ivóserlegen át David Hockney művéig (Muskovics 2014).

A denotatív – a megfeleltető, a lefordító és tárgyakat lajstromozó – gondolkodás számára, bármely képen az van, ami rajta van, és ebben a pillanatban mást nem is jelent. Számunkra ez a megközelítés – ha nem tudatosan is – alkalmas volt arra, hogy a vizuális anyagok kapcsán ne a képről beszéljünk, hanem az azzal kapcsolatos tapasztalatok, gondolatok artikulálódjanak. A kép ún. kommunikációs használata gyorsabban és tömörebben világítja meg azt, amit nehezebben verbalizálunk. A szexualitás és test/testiség képi reprezentációi akkor váltak „kínossá” a hallgatók körében, amikor olyan alkotások, illusztrációk kerültek terítékre, amelyek eltértek az ún. konvencionálisan elfogadott „megmutathatósági normától”. Ez azt jelenti, hogy nem kerülhet fókuszba egy aktus vagy nemi szerv kiemelt státuszban, valamint a szélsőséges nemi identitás, így például az idősek, azonos neműek, transzneműek, betegek szexuális kapcsolatának ábrázolása sem. Ez ugyanis elsősorban továbbra is a vizuális intimszféra része, amely abban a pillanatban válik tabuvá, amikor a tartalomelemzés nem esztétikai dimenziókat érint, hanem az érintett csoportok szexualitására vonatkozó egyéb, például a velük kapcsolatos előítéletes viszonyulások diskurzusát várja el. A hallgatók nem rendelkeznek nyilvánosan konszenzus alá eső kifejezésekkel, szavakkal. A gondolkodásukat általában az elutasító-elfogadó dichotómia jellemezte, nem az elemző, differenciáltabb megközelítés. Ebben áthidaló funkcióként kiválóan működtek az általam bemutatott (50-60 ilyen alkotás keveredett a félévek során) szofisztikáltabb, neves művészek eltérő kultúratörténeti időszakokban készült, képzőművészeti alkotásai. A hallgatók számára ugyanis ezek a képzőművészek (Courbet, Schiele, Klimt, Otto Dix) vizuálisan legalizálják azt, ami verbális tabunak számít.

Betegség

A képzőművészet történetében a kezdetektől fogva megtalálható különféle betegségek ábrázolása. A keresztény művészetben számos templomi falfreskón örökítették meg a középkor tömegeket pusztító járványait (például lepra, kolera, tuberkulózis). Mindez abból is következik, hogy a képzőművészet dokumentatív funkciója a 20. századig, a fotózás feltalálásáig nagyon jelentős. A képek, a szobrok az emberek életformáját, körülményeit is dokumentálták, nem csak a hitvilágukat, vallásukat.

Testi elváltozásokat, nyomorékokat, törpéket kisméretű görög, római szobrokról és az ókori Egyiptomból is ismerünk. Kr. e. 20 ezer – 5 ezer éves barlangfestmények és sziklarajzok alkati anomáliák, csonkolásos betegségek ábrázolását őrizték meg, valamint Down-kóros betegeket is azonosítottak (Diamandopoulos–Rakatsanis–Diamantopoulos 1997). Az ókori államokból – Mezopotámia, Egyiptom, India, Kína, Görögország – számos műalkotáson felismerhetők betegségek, például Józsa László írásaiban [2006] részletesen olvashatunk a kóros mozgásszervi elváltozások ábrázolásáról a bizánci művészetben. Közismert a vallásújító Ehnaton fáraó szobrain, domborművein látható fej- és arctorzulás, vagy az, hogy a XVIII. dinasztia korából, az amarnai hercegnő mészkő fejszobrán koponyadeformitás ismerhető fel.

„A műalkotások arra engednek következtetni, hogy Egyiptomban kötéssel történt a koponya alakítása. A körkörös leszorítással érték el, hogy a homlok lapos, a nyakszirttájék hosszabb lett, a hátsó koponyagödör volumene növekedett, együttesen »makrokefáliát« [nagyfejűséget – R. A.] hoztak létre. A homlokcsont hátsó pereménél gyakran megfigyelhető a kötés okozta besüppedés, s ezt híven ábrázolta a Tutanhamon fejszobrát készítő művész” (Józsa 2011).¹⁵

Bész, a családi boldogságot és a szülő nőt védelmező egyiptomi isten torzszülött, rövid végtagú törpe. Az Óbirodalomból, az V. és VI. dinasztia korából is ismerünk hasonló testalkatú személyeket, akik vélhetően csontgümőkórtól, gerincferdüléstől, tyúkmelltől szenvedtek (Józsa 2012a) – például Aesopus márványszobra a Kr. e. 6. századból.

A hellenisztikus korból származó groteszk, torz kisplasztikák (terrakotta) a Szépművészeti Múzeumban is láthatók: rabszolgák, öregemberek, parasztok, utcai árusok. A régészek sokáig úgy vélték, hogy ezek az alkotások idegen etnikumú – például afroamerikai – népcsoportokat jelenítenek meg. Ma már azt gondolják, hogy a torz, grimaszoló arcokon a különféle betegségek okozta elváltozások látszanak. Preinka, inka kerámiaszobrocskákon kiütéses bőrbetegségek, gümőkóros csigolya-összeroppanások azonosíthatók (Józsa 2012a).

¹⁵ <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=108> (Letöltés: 2014. október 28.)

A különböző kultúrákban eltérő módon viszonyultak a fejlődési rendellenességgel születettekhez, a súlyos testi fogyatékosokhoz, a betegségekkel küszködőkhöz. Mezopotámiában és Spártában megölték a fogyatékos újszülötteket, Kínában sorsukra hagyták, a prekolumbián (Kolumbusz előtti) dél-amerikai kultúrában külön rétegbe sorolták őket, és állapotuknak megfelelő munkát végeztek velük.

2004-ben hazánkban készítettek egy felmérést, amelyben 5000 asszonyt kérdeztek meg arról, elvetetné-e a gyermekét, ha kiderülne, hogy a magzata valamilyen rendellenességtől szenved. „A várhatóan koponyahiánnyal, nyitott gerinccel vagy Down-kórral világra jövő magzatoknak a 97-99%-át nem fogadták volna el” – mondta dr. Czeizel Endre.¹⁶

A művészeti alkotások alapján azonosítható betegségekről a 19. század végén G. Polakowsky művészettörténész és Rudolf Virchow patológus kezdett publikálni (Polakowsky – Virchow 1897). Az elmúlt évtizedekben már számos orvosi könyv, tudományos publikáció foglalkozik a témával. Magyar orvosok is kutatják a képzőművészeti alkotásokban megőrzött különféle betegségeket (például Cseusz Regina, Józsa László).

Dr. Józsa László, az Országos Baleseti és Sürgősségi Intézet főorvosa több írásában is (ld. a bibliográfiában) foglalkozott a csontízületi elváltozásokkal, kóros és torz testi módosulások ábrázolásával a különböző kultúrákban; ikonokon felfedezhető ízületi gyulladásokkal, torzulásokkal. Szerinte Leonardo da Vinci Hölgy hermelinnel (1489–1490) című műve az első nem szakrális témájú festmény, amelyen ízületi duzzanat látható a hölgy mutatóujján (Józsa 2007). Ezt a gyakori, fájdalmas betegséget (reuma, köszvény) számos festő megörökítette (például Dürer rézmetszete 1513-ból, amelyen Szent Péter és Szent János nyomorékokat gyógyít, továbbá Rembrandt, Frans Hals, Rubens önarcképei, Raffaello, El Greco).

Józsa a csontízületekkel foglalkozó publikációja elején összegzi:¹⁷ a bizánci művészetből 670 műalkotást (táblaképet, freskót, kódexet, mozaikot) vizsgált meg, ezek 5,2%-án talált mozgásszervi betegségeket, 4,8%-án egyéb betegségek megjelenítését. Miniaturákon állkapocs, vállízület helyretételét, ficamos csigolyatorést is ábrázoltak. 68 alkotáson 91 kóros elváltozást észlelt (kézi nagyítóval nézte meg a reprodukciókat). A csonttritkulás (osteoporosis) a 20. század elejéig ritka kórkép volt, ám a bizánci műalkotásokon hét személyen fedezte fel az elváltozást. Egy miniaturán például gerincficam helyretételét látjuk: fejjel lefelé lógatják; egy másikon a púposságot próbálják enyhíteni nyújtással. Egy 15. századi miniaturán járóbeteg-rendelést mutat be egy ismeretlen festő: egy lábszáramputált férfi csonkját kötés fedi, egy másik beteg a könyökmankójára támaszkodik (ma is hasonlókat használnak). A gyógyászati segédeszközök közül a bizánci – majd később a reneszánsz művészetben is – számosat megörökítettek képeken: hónalj- és

¹⁶ http://www.szimpatika.hu/cikkek/5816/voltak_szelmalomharcaim/ (Letöltés: 2014. október 29.)

¹⁷ Ua.

könyökmankó, botok, felfüggesztéshez, az alsó- és felsőtest széthúzásához alkalmazott eszközök. Az egyház tiltotta ugyan, hogy az alkotók élő modell után dolgozzanak, Józsa szerint azonban a művészek a tiltás ellenére is élő modellek alapján festettek. Bizonyos eljárások ma is hasonlóak, mint a 9. században (például az állkapocs finom helyretétele, a vállízület repozíciója).

2012-ben a Kaleidoscope című folyóiratban megjelent Józsa hasonló témájú cikke az egyiptomi műalkotásokkal kapcsolatban (Józsa 2012b). 14 ábrán mutatja be a különböző betegségeket. Ő is hivatkozik arra, hogy az óegyiptomi szobrokon, domborműveken feltűnően gyakran látszanak nőies mellű férfiak. Ezt számos múmia vizsgálata segített értelmezni: hormonzavar és idült májgyulladás okozta a mellék megnagyobbodását. Bemutatja a XVIII. dinasztia idején szokásos fejtorzítások módszerét is. Számos falképen ábrázoltak vak embereket és trachomásokat (szembetegség).

A fogyatékoság ábrázolása a középkori, román kori és gótikus művészetben is természetes volt. Rendkívül népszerű kiadvány volt Sebastian Brandt A bolondok hajója című verses műve (1494-ben jelent meg az első kiadás), a bolondirodalom első jelentős alkotása. Ebben számos illusztráció örökítette meg a különböző elmebetegségeket, vagy amit akkor annak véltek.

A szentek élettörténetét ábrázoló oltárképeken, freskókon, domborműveken is jól azonosítható betegségtünetek láthatók. Gyakran ábrázolták, amint Szent Péter

és Szent János nyomorékokat gyógyít (Sugár 2006) – (például Dürer rézmetszetén, 1513, Masaccio képein) –, vagy más szentek Jézus nevének erejével gyógyítanak meg betegeket: például Szent Rókus a pestisesek védőszentje, Szent Ottília a szembetegségeké, Árpád-házi Szent Erzsébet a leprásoké, Szent Peregrin a rákosoké, Aveloniai Szent András az agyvérzések védőszentje. A gyógyító szentek igen nagy tiszteletben álltak, Európa-szerte templomokat építettek imádásukra, és freskókon, majd táblaképeken örökítették meg gyógyításaikat a csodákban hívők.

A reneszánsztól kezdve a nem világi témájú műveken is sokasodnak a betegségábrázolások – magától értetődő természetességgel, mint az emberi élet, emberi test velejárói. Néhány példa: Dürer: Férfi a szifilisz börtünetivel című fametszete (1484); Parmigianino: Hosszú nyakú Madonna (1534–40) – akin az orvosok a Marfan-szindróma tüneteit vélik felfedezni (extrém hosszú végtagok); id. Bruegel: Vak vezet világtalant (1589), Jan van der Straet szifiliszes férfit ábrázoló metszete (1580 körül); Hogarth A szajha útja c. metszetei (1732); Velázquez: Don Sebastián de Morra (1645, törpe udvari bolond), Rembrandt: Gerard de Lairese portréja (1665, szifilisz portré), Théodore Géricault: Elmebeteg nő arcképe (1822).

Az elmebetegség 19. századi felfogásáról Goya Az örültek háza (1812–14) című festménye és kísérteties karcolatsorozata tanúskodik. 80 nyomatból álló Caprichos

(1799) sorozatán az emberi nyomorúság számos változatát örökítette meg – sötét, satirikus látomásokban. Az 1810-es években a napóleoni háborúról készült nyomaton a háború okozta baleseteket, sebesüléseket is dokumentálja.

A háborús sérüléseket, betegségeket, fogyatékoságokat az első világháború alatt és után számos képzőművész megörökítette (például Otto Dix, Georg Grosz, Mednyánszky László, Farkas István).

Évszázadokig természetes módon jelentek meg a képzőművészeti alkotásokon a legkülönbözőbb betegségek – még a görögöknél és a reneszánszban is, ahonnan a mai szépségideánkat eredeztetjük, s akiknél valóban kiemelt érték volt a harmónia, az esztétikus megjelenésmód. A romantikában, a 19. században kezd megváltozni ez a természetes viszony. Nem találtam szakirodalmi választ arra a kérdésre, hogy miért vált fokozatosan problémává, ellentmondásossá a betegségek képi ábrázolása ebben az időszakban, s mitől alakult át a befogadók viszonya hozzá.

Frida Kahlo mexikói művésznak 6 éves korában gyermekbénulás következtében deformálódott a jobb lába, majd a 18 évesen, villamosbalesetben elszenvedett súlyos gerincsérülés miatt hónapokon keresztül gerincfűzőbe kényszerült. 1953-ban amputálták a lábát. Számos önarcképén nyíltan mutatta meg testi deformációit, beteg, fájdalomtól elgyötört testét (például A törött gerinc, 1944).

A kortárs művészek közül érdemes említést tenni Marc Quinn nagyméretű Alison Lapper-szobráról, amelyen a végtaghiányos terhes nőt örökítette meg (2005), meglehetősen nagy vihart kavarva munkájával.

Chris Rush, amerikai festő klasszikus beállítottságú portrét fest egy down-szindrómás fiatal nőről – karján tetovált szív, fején élénkvrös és narancsszínű törölköző turbánként (Girl in a Party Hat Skirt).

Rosemarie Garland-Thomsonnak, az Emory Egyetem professzorának egyik kutatási területe a fogyatékos és annak ábrázolása a kortárs képzőművészetben, szerinte „ha megértjük, hogyan működik a fogyatékos, akkor azt is megértjük, mit jelent teljes embernek lenni”. Vagyis a legnagyobb probléma ebben a kérdésben még mindig az ismeretek és az elfogadás hiánya. A legújabb nézetek antidiszkriminációs megítélése szerint az egyetlen akadály, amelyet „egy sérült személynek le kell küzdenie, nem saját fogyatékosága, hanem a többség gondolkodásmódja, a társadalom előítéletei” (Garland-Thomson 1997:54).

2003-ban a budapesti Ludwig Múzeumban a mellrákról rendeztek konferenciát – melyhez kiállítás is kapcsolódott, Testünk titkai – Betegség a képzőművészetben címmel. A Magyar Narancsban (Decker 2003) azért tartották fontosnak erről írni, mert a szerző szerint ma „a társadalmi érvényesülés alapvető feltétele az egészséges test, nők ese-

tében a feszes mell-fenék kombináció...” A kiállításon látható fényképek, festmények, videók alkotóinak többsége átesett már valamilyen rendkívül súlyos betegségen; Gémes Péter (1951–1996) és Érmezei Zoltán (1955–1991) művei figyelemre méltók, mindketten évekig küzdöttek gyógyíthatatlan betegségükkel, és fiatalon haltak meg. Mindketten test és lélek, élet és halál összefüggéseit kutatták.

Bartek Péter Pál festőművész 2009-ben védte meg doktori értekezését a PTE művészeti doktori iskolájában Betegség és képzőművészet címmel: „A betegséggel élők számára különösen nagy problémát jelentenek az előítéletek (előzetes ítéletek), melyek feloldását akár a művészet is jelentheti. A társadalmi tolerancia hiányát nemegyszer megtapasztaltam, s egy ideig befolyásolt is...” (Bartek 2009:96). Három „pokoljáró” művész bemutatására vállalkozott: Bosch, Goya és Schiele – mert saját festészetére ők voltak meghatározó hatással. Szerinte e három művész művészete meg sem születhetett volna betegségük nélkül.

Vannak betegségek, amelyeket részvét, együttérzés kísér, vannak azonban olyanok, amelyekhez félelem, viszolygás, a titokzatosság légköre társul. A betegségekhez sztereotípiák kapcsolódnak, s ezek a mélytudatban gyökerező érzelmi ítéletek dacolnak a tudományos eredményekkel. A betegségek negatív társadalmi megítélésének mélyek a gyökerei.¹⁸ Tapasztalataink

¹⁸ http://www.art.pte.hu/files/tiny_mce/File/dla/2009-doktori%20ertekezesek/BartekDisszertacio.pdf

szerint a betegségekkel kapcsolatos különbség a vizuális és verbális kommunikációban az, hogy a hallgatók által bemutatott illusztrációk mindegyike extrém külső elváltozásokat, a test teljes vagy részleges torzulását, nyomorát, „hibáit” reprezentálta. Sokkal dominánsabb szerepe volt annak, hogy a test valamilyen szempontból szélsőségesen eltér a „normálistól”: csonka, égett, torzult, kelésekkel teli. A verbális kommunikációs kutatásban elsősorban a hosszan tartó betegségekkel kapcsolatos folyamatok, a betegség jelenlétének teljes tagadása, tudomásul nem vétele volt jellemző. Magam a bemutatott illusztrációkkal elsősorban arra törekedtem, hogy a betegségek olyan állapotok reprezentációi legyenek, amelyek a mindennapi életünkben körülvethetnek, és nem feltétlenül társítók, rémisztők, ugyanakkor a betegség vagy állapot letapogatható a környezet által.

Ebben a korosztályban a betegséggel kapcsolatos tabuk a vizuális megjelenés kontextusában elsősorban a „mindennapi borzongást” jelentik: a látványhoz olyan fajta – a korosztály vizuális ingerküszöbét meghaladó – testi deformáltság társul, amely a „tökéletes test”-képhez viszonyítva szélsőséges amplitúdóval kileng. Minden csoportban előkerült a „normális kinézet – normális test – normális ember” fogalma, amely ugyanolyan nehezen definiálható, mint például a tabu fogalma, holott a mindennapi kommunikáció aktív szereplője. Az MTA Pszichológiai Kutató Intézetének

munkatársai *Testbe ágyazott ideálok* címmel készítettek tanulmányt, amely az ideális, mesterséges és elutasított testek diskurzusát ismertette (Borgos et al. 2002). Ebben hasonló olvasta van a normalitás kritériumainak, mint amelyeket a hallgatói csoportok „termeltek ki” a beszélgetések során: a normális test nem extrém, nem hivalkodó, nem beteg, nem túl vékony és nem túl kövér, nincs erőteljes színekbe öltöztetve, és nem hangsúlyozott a nemi jelleg, sem a női, sem a férfi, sem egyéb. Ha egy test bármilyen irányú „túlzással” jelenik meg, a hallgatók túlnyomó többsége betegségként kezeli, amely jellemzően elfordulásra, elutasításra kész, s olykor stigmatizáláshoz, kirekesztéshez vezet.

A pszichés betegségekkel kapcsolatos attitűdök – amelyek az általam bemutatott vizuális anyagokban feltűnnek – érdekes generációs tabukat hoztak felszínre. Azok a fiatalok, akik valamilyen lelki eredetű problémával szakemberhez fordultak, kivétel nélkül valamilyen összeütközésbe kerültek a szüleikkel. Ez a korosztály a nyolcvanas években született, amikor Magyarországon még mindig stigmatizálták a pszichológushoz, pszichiáterhez fordulókat. E miatt a bevésődés miatt félelem és elutasítás kíséri a „szennyes kitergetésére” alkalmas külső segítségkérést. A hallgatók közül többen jelezték, hogy a családjukban tabu mindenféle lelki problémáról beszélgetni, utalni rá és rendelkezni vele, emiatt titokban járnak kezelésekre.

A betegség, a betegséggel küzdő test látványa, torzultsága – reprezentációk kapcsán általánosan elmondható – olyan tehetetlenségi faktort jelent, amely felerősíti a látvány tabusítási mechanizmusait, és gyakran magával rántja a verbalizálás lehetőségét.

Erőszak

A kultúrantropológusok szerint az erőszak minden emberi kultúrában jelen van, jelen volt. Pszichológusok szerint az emberi természet része. Léptéke, elfogadottságának mértéke, jellege kultúránként változik. René Girard szerint „minden vallás eredete valamilyen erőszakos kollektív eseményre nyúlik vissza, rendszerint egy közösen elkövetett gyilkosságra” (Girard 1977:28). Freud a vallásalapító Mózesről szóló könyvében bizonyítja, hogy a zsidó vallás az apagyilkossággal kezdődik. A görög mitológia szerint is Zeusz az apa, Kronosz erőszakos legyőzése által válik főistenné. A keresztény vallás megszületésében is jelentős e téma szempontjából Krisztus keresztre feszítése. A szentek élettörténete tele van erőszakos cselekményekkel (például Keresztelő Szent János, Szent Sebestyén, Szent Pál, Szent Bertalan, Szent Katalin): keresztre feszítéssel, keréketöréssel, megnyúzással, sebekkel, csontok összezúzásával, lefejezéssel.

Az emberiség története a kezdetektől máig az erőszak megnyilvánulásainak változatos tárháza: állatok elleni, nemi (szexuális), családon belüli, nők/férfiak/gyermek elleni, háborús, politikai, vallási, verbális; természeti katasztrófák és emberi katasztrófák (terror) következményeként tomboló erőszakos cselekedetek. Szinte felsorolhatatlan, ahogyan az is, hogy milyen eszközök, műfajok, módszerek léteznek, amelyekeken keresztül mindezt vizualizálják, közvetítik, megjelenítik: mese, regény, színház, film, képregény, fénykép, festmény, reklám, számítógép. A populáris kultúra és a magasművészeti ágazatok egyaránt. A közvetítésben különösen domináns és jelentős a „képek hatalma” (Freedberg 1994:218).

A legkorábbi vizuális ábrázolásokon már megjelenik az erőszak számos formája. Az ősi, archaikus kultúrákban megörökítik az állatok leölését és a rituális gyilkosságokat (például az altamirai barlangfestményen a halott bika; leölt antilop egy szaharai domborművön; vérző, sebzett állatok a paleolitikum művészetében). Az emberi test 20–30 ezer éve rituálék tárgya: a mozgatója, aktív vagy passzív szereplője, áldozata vagy motivációs alapja egy gondolat, érzés megtestesítésének.

Az ókori Egyiptomban a sírkamrákban falfestményeken mutatták be például a legyőzött idegeneknek mint rabszolgáknak elhurcolását. A palettákon háborús eseményeket ábrázoltak; például a Kr. e.

14. századból Hóremheb sírjában láthatók fabilincsben foglyul ejtett, összeszorított kezű, fizikai gyötrelemtől eltorzult arcú egyiptomi katonák.

„A dinasztikák során át ezrével készültek olyan tipikus ábrázolások, amelyeken a fáraó épp agyonveri ellenségeit, legtöbbször egy istenség jelenlétében. Az ókori folyami birodalmak királyairól – főként az asszírokról (Kr. e. 10–7. sz.) – közkeletűen él az a vélekedés, hogy valóságosan is különösen kegyetlenek, vérszomjasak, »tömeggyilkosok« voltak. Kétségtelen, hogy a fennmaradt ábrázolások és leírások szerint a brutális kínzási és kivégzési eljárások (karóba húzás, megnyúzás és kibelezés, elevenen elrothasztás, hamuba fullasztás) mai szemmel szadizmusról tanúskodnak, ám a cél az uralkodói szándék szerint egyértelműen hatalompolitikai és rendfenntartó volt: félelmet kelteni a potenciális külső és belső ellenségben, a behódolási készséget fokozni és az alattvalókat fegyelmezni” (Dömötörfi 2010:33-34).

A leghátborzongatóbb domborművek egyikén az uralkodó épp udvartartásával együtt étkezik, és a látszólag békés esemény szemlélése közben fedezhető fel, hogy a fákon nem gyümölcsök, hanem levágott emberfejek lógnak.

A Kr. e. 6–4. századi vázafestészetben a mitológiai motívumok mellett az alsó sztéleken csatajelenetek is láthatók, sokszor kegyetlen, brutális történések (például a térdeplő ellenség lemészárlása karddal; a sebből kiömlő vér; egy védtelen férfi leszúrása). A görög mitológiában a háborúk, a küzdelmek, a kegyetlen öldöklés, az értelmetlen vérontás istene a féktelen Arész. A görög domborműveken számos harci jelenetet örökítettek meg, például egy Kr. e. 2. századból származó attikai szarkofágon: Harc a hajóknál Trója előtt. Számos hőst, uralkodót ábrázoltak különböző harcaikban (például Poszeidon harca Polübosszal, egy fekete alakos görög vázán, Kr. e. 6. század). A fél világot meghódító rómaiak harcainak, hadjáratainak ábrázolását még ma is láthatjuk Rómában és más városokban a győzelmi emlékoszlopokon, például a 38 méter magas Traianus oszlopán a római Fórum közepén; a spirálisan felfutó domborműszalagon a császár két daciai hadjárata látható. A különböző kultúrákban képeken (freskók, vázák, domborművek) bemutatott erőszak az adott civilizáció érték- és normarendszeréről is tanúskodik.

A keresztény művészet tobzódik az erőszak különböző formáinak képi ábrázolásában. Nézzünk néhány példát:

- az ószövetségi testvérgyilkosság, Káin és Ábel története: Jan van Eyck, Dürer, Tiziano, Hegedűs László, Egry József, Borsos Miklós;
- Dávid és Góliát harca: Donatello, Tiziano, Caravaggio, Michelangelo;
- Judit és Holofernész: Donatello, Caravaggio, Botticelli;
- betlehemi gyermekgyilkosság: Giotto, Pietro Lorenzetti, Fra Angelico, Hans Memling, Raffaello, Rubens;
- keresztrefeszítés: Rogier van der Weyden, Grünewald, El Greco, Velázquez;
- az utolsó ítélet: Rogier van der Weyden, Hieronymus Bosch, Hans Memling, Michelangelo.

Ezek a témák ma már nem keltenek riadalmat, bár művészettörténet-órákon a pokolábrázolásokon megjelenő érzelmek, fájdalmak, brutalitás és erőszak a hallgatókból erőteljes ellenállást, sőt viszolygást vált ki. Természetesen nem tudjuk, hogy a korabeli nézőkre egy-egy időszakban milyen hatást gyakoroltak: a közös ideológia, közös norma- és értékrend meglétéről tanúskodtak, és a román kori, gótikus templomok szörnyecskéi vagy az oltárképek pokoljelenetei a helyes erkölcsi magatartás követésére sarkalltak. Kifejezőeszközként, morális figyelmeztetésként használták az agresszív, erőszakos megnyilvánulásokat a vizuális kultúrában.

A 20. századi képzőművészetben a sokféle erőszak (egymás elleni agresszió) és a keresztény ikonográfia átvételén, továbbvitelén vagy parafrázisain túl leginkább

az első és második világháború alatt és után készültek a háború borzalmaival (sebesültek, halottak) megörökítő képzőművészeti alkotások. A hadköteles művészek a háború után a háborúk elleni tiltakozásként készítettek erőszakkal teli, az erőszaknak áldozatul esett embereket ábrázoló festményeket, rajzokat. Elég megidéznünk a húszas évekből a német Neue Sachlichkeit művészeit: ironikusan, gunyorosan, expresszíven, de riasztóan, kendőzetlenül ábrázolták a kiszolgáltatottságot, a kegyetlenkedéseket, a szörnyű testi állapotokat, például a nyomorék katonákat, prostituáltakat. Otto Dix, Georg Grosz, Max Beckmann háborúellenes alkotásai, festményei, rajzai olykor szinte horrorisztikusak. Az 1945 előtti klasszikus avantgárd erőszakhoz kapcsolódó festményeinek, szobrainak emblematikus műve René Magritte Az erőszak című szimbolikus festménye.

1962-ben Niki de Saint Phalle francia művész, New Yorkban rendezett performanszán kerekesszéken tolták be a színpadra a Milói Vénusz festékes zacskókkal megtömött szobrát. A művész puskával lőtt a műalkotásra, amitől az eszményített nőiség szobrából egy festékkal összefröcskölt, meggyilkolt tetem lett. Ezzel a lövéssel Niki de Saint Phalle megelőzte a hetvenes évek feminista művészeinek képalkotását, tematikáját, a sztereotip nőképek ellen tiltakozva.

A kortárs képzőművészetben a nyílt erőszak egyik első nyilvános bemutatása Hermann Nitsch osztrák művészhez

kapcsolódik. 1966-ban a Destruction Art (pusztításművészet) szimpóziumon megcsonkított állati tetemeket állított ki zenező és tánc kíséretében. Nitschet azóta is gyakran vádolják azzal, hogy munkásságában az erőszakot nem elítéli, inkább vonzódik hozzá. Többször állították bíróság elé drasztikusan vallás- és emberellenesnek ítélt művei, például a sok vér, a belek látványa miatt. Többször ült börtönben, állatvédő aktivisták folyamatosan tiltakoznak ellene, és többször halálosan megfenyegették – a művész pedig agresszióra agresszióval válaszol. Nitsch vezeti az Orgia Misztérium Színházat, amelyben a hatvanas évek óta közel száz rituális előadást, performanszt mutattak be: keresztrefeszítést, meztelen testeket, fehér ruhákon csorgó vért és beleket. A régi rituális vallási szertartások ellenében újakat hoz létre, melyekben a meztelen férfitesteké, a vére, a húsa, a leölt állatoké a főszerep (Mestyán 2004). A látvány rengeteg embert taszít, sokkol, de sokakat vonz is.

A Bécsi Akcionisták nevű művészcsoport hatvanas-hetvenes évekbeli akcióihoz, performanszaihoz a mai napig erőszak és szexuális perverziók kapcsolódnak, annak ellenére, hogy tevékenységüket és jelentőségüket mára már elismerik. Hermann Nitsch, Otto Muehl, Günter Brus és Rudolf Schwarzkogler munkáiban más-más módon, de jelen van az erőszak. Gyakran a művész önmaga testén, önmaga ellen követ el erőszakot. A bécsi akcionistákkal rokonítható a magyar Hajas Tibor, akit sokan az „öndestrukciónagy-masterének ne-

veznek”. A hetvenes évekbeli konceptuális művei és performanszai a hatalom és az identitás manipulálása ellen tiltakoznak. Utcai akcióit betiltották.

A New York-i Kathleen Gilje számos munkájában a nők elleni erőszak ellen tiltakozik. Régi mesterek híres nőportréit gunyorosan átalakítva mutatja ugyanazt a női testet vagy arcot másként – például tetovált és meztelen portrék Leonardótól, Rogier van der Weydentől.

2006-ban rendezték meg a budapesti acb Kortárs Művészeti Galériában, *Violentes Femmes* címen öt külföldi művész provokatív kiállítását a nőket érintő erőszakról.¹⁹ Fiatal lányok féltett titkaiba, hermafroditák eltorzult és erőszakos világába pillanthattunk be, verekedő és disznókat szoptató nőkkel találkozhattunk. Sokféle tévképzettel mennek szembe, például azzal az általános tévedéssel, hogy a női festészet finom, lírai, szelíd, jóllehet ez már a reneszánsz, barokk női festőkre sem volt igaz.

2008-ban a Műcsarnokban kilenc külföldi és két kortárs magyar festő mutatta be a mai magyar nyugati világ mindennapjaiban és médiájában létező és megjelenő erőszak formáit és halálfélelmeit, a félelemkeltésben a média felelősségét is felvetve. 2011-ben a Trafó Galériában rendeztek kiállítást a testi erőszakról és különféle félelmekről, *Az erőszak és a félelem teste* címmel.²⁰ Montázsokat, videókat, fotókat és filmeket mutattak be. Stenczer Sára *500 Newton* című alkotásában emberek ütik, verik és rúgják egymást, érezhető a test roncsolódása, a fájdalom és az agresszió.

Kiss Róka Csaba fiatal festő munkái 2003-tól rendszeresen láthatók hazai kiállításokon, legutóbb 2014-ben a Trafóban, *Weltschmerz*, vagyis *Világfájdalom* címmel.²¹ Szerinte az emberek állandó és rendíthetetlen tulajdonsága az agresszió, miközben, ha vizuálisan találkoznak vele, undorodnak tőle, taszítónak vélik és elfordulnak.

Az erőszak ábrázolása egyidős a körülöttünk, illetve bennünk zajló dolgok leírásának emberi képességével, kezdve a barlangrajzoktól, a görög mítoszoktól a homéroszi eposzokon és a Biblián át egészen napjainkban a hírműsorokig és az erőszakos vagy pornográf filmekig. Minden valószínűség szerint a bizonyos tények ábrázolására vonatkozó tiltás egyidős az ugyanezen ábrázolásra való képességgel. E tabu prototípusa a zsidó vallásnak Isten megnevezésére és ábrázolására vonatkozó tilalma volt. Mint minden tiltásnak, ennek gyökere is a kép-, illetve bálványimádással való szembehelyezkedés.

Azt gondolom, hogy az erőszak, csakúgy, mint a szexualitás képei kultúránkban ősi tabu hatálya alá esnek. Az ábrázolásnak az emberre gyakorolt demoralizáló hatását sokan tárgyalták már az ókortól kezdve, és Platón ideális államában is tiltandó volt az

¹⁹ <http://artportal.hu/magazin/nemzetkozi/agata-siecinska--estela-torres--maria-buil--sandrine-enjalbert--anne-van-der-linden-kiallitasa> (Letöltés: 2015. március 2.)

²⁰ http://tranzit.blog.hu/2011/01/27/az_eroszak_es_a_felelem_teste (Letöltés: 2015. március 2.)

²¹ <http://m.origo.hu/kultura/20150130-az-emberi-faj-baromira-nem-cuki.html?visitWarning=true> (Letöltés: 2015. március 2.)

utánzó/ábrázoló (mimetikus) művészetek összes formája (bár Platónnál nem morális hanem episztemológiai indokok okán, s Arisztotelész már ismét pozitívnak tartotta a festett képeket). Tekintet nélkül a közvetítőeszközre vagy a megcélzott közönségre, a művészet mindig is tett arra kísérletet, hogy megragadja az ember viszonyát saját tabuihoz, azokhoz a határokhoz/korlátokhoz, amelyeket a saját maga számára kijelölt. A művészet ugyanakkor arra is alkalmas, hogy létrehozzon, megkérdőjelezzen és áttörjön egy másik határt, mégpedig a valóság és a fantázia, az ábrázolás és az ábrázolt dolog közötti határvonalat.

A napjainkban a média erőszakról szóló tudósításairól zajló vita újból felveti az ember viszonyulásának kérdését azokhoz a tabukhoz, amelyeket történelme során felállított. A technika fejlődése lehetőséget nyújt az üzenetek azonnali, globális áramlására. A médium átvette az uralmat az üzenet fölött (McLuhan 2001), azt az illúziót keltve, hogy nincs már semmiféle közvetítő közeg, mintha a képet többé már nem szűrné meg mások pszichéje, hanem közvetlenül érné el belső énjünket: a képek a közvetlen érzékelés leváltására törnek. Az ily módon terjedő képek tagadják, hogy az emberiség erőszakos tetteinek ábrázolására vonatkozó ősi tabuk egyáltalán léteznek.

Az emberi történelem folyamán soha nem volt még ennyire mindennapos az a lehetőség, hogy a világ bármely pontján jelen lehessünk szemtanúként, a legször-

nyűbb katasztrófák, a legkegyetlenebb gyilkosságok, a legrémisztőbb háborús események helyszínén. Ez azonban úgy is megélhető, hogy nemcsak otthonainkba, hanem magába az egónkba törnek be, s ez beindítja ősi védekező mechanizmusainkat, pszichikai védelmünket. Ha a valóság ábrázolása elviselhetetlen, „fiktívvé” tehetjük azáltal, hogy úgy gondolunk rá, mint ami „valahol máshol és mással történik” vagy „csupán kép”.

Azok a vágyak és fantáziák, amelyek a média által bemutatott erőszakos képekben jelen vannak, a mindenkiben élő perverz/romlott elemek közé tartoznak, ugyanakkor társadalmi életünk perverz aspektusainak ábrázolásai is. A perverz univerzumban nincs különbség a „mint-ha”, a „színlelés” és az „igazából” között, elképzelés és tett között, belső pszichikai valóságunk és a külvilág között.

A legvégső határ számunkra az élő és halott, emberi és nem emberi között húzódik. Valószínűleg minden erőszak előfeltételezi a másik személy dehumanizálását, emberi méltóságtól való megfosztását, azt, hogy nem élő és érző lényként tekintünk rá, hanem csupán a kéjvágy vagy a gyűlölet tárgyaként. A zsidók szisztematikus kiirtása előfeltételezte, hogy előzőleg nem emberre nyilvánították és akként is kezelték őket, élősködőként vagy kórokozóként, melyet ki kell pusztítani – ha erről beszélünk, ma is a zsidók „megsemmisítése” kifejezést használjuk (például a meggyilkolás helyett). Ez a háromféle határvonal (fikció/re-

alítás, jó/rossz, élő/halott) szorosan összefonódik. Az egyik áttörését hamarosan követi a többié is. Az ego határainak átlépése iránti vágy összefügg a mindent látni és mindent megmutatni vágyával. Ezek az adottságok és/vagy körülmények még erőteljesebben érintik a vizsgálatba bevont korosztályt. A tapasztalható prekonceptió velük kapcsolatban az, hogy a vizuális erőszakkal átítatott ingerküszöbük olyan magas, hogy azt az erőszak borzalmas reprezentációi nem vagy kevésbé érik el. Valójában ez a szimplifikálás elmosza a határt a fikciós és valóságos erőszakkal kapcsolatos kommunikáció között. A hallgatók mindennapi vizuális észlelésének színtere átrendeződött, amelyben nagyobb hangsúllyal van jelen a virtuális tér, ahol számos lehetőség van az erre irányuló kívánalmak, vizuális és egyéb kommunikációs igények kielégítésére. A vizuális tabu mindennek ellenére létezik ebben a korosztályban is, csak erőteljesen áthelyeződött a mesterségesen átalakított, kihasznált, felhasznált vagy meggyötört test látványára, például a családi vagy bármilyen más erőszakra utaló vérző sebek, testrészek. A valamilyen megerősített test kommunikatív sajátossága az, hogy immanensen egyszerre több tabu színterét is érinti:

- *a vér látványa, amely további tabukat implementál*

A testnedvek közül a vér az archaikus kultúrák óta a legősibb tabuk egyike. Számos ősi teremtésmítoszban szerepel (például a skandináv Edda-dalokban Ymir ősóriás véréből keletkeztek a tengerek és a folyók). A vér gyógyító és tisztító erejébe vetett hit a paraszti kultúrákban a 20. századig megőrződött (Réz-Nagy 2011). Az élet princípiuma (vércsepkekből sarjadó növények, virágok), látványa évezredek óta félelmet kelt, erős érzelmi hatásokat vált ki. A vér maga az élet, az életerő, szoros kapcsolatban a halállal, a nemléttel. A vér kulcsinger az állatvilágban, észrevehetővé válik általa a könnyen elpusztítható állat, ugyanígy a saját vér felismerhetővé teszi sebezhetőségünket. „Szemben a testtel és a test egyes részeivel, a vér sosem válik a szimbolizáló tevékenység kiindulási pontjává. A vér mindig vér...” (Chasseguet-Smirgel 1996:23). A valóságos vér a tabuk ledöntésének egyik nagyon erős eszközévé válik. Hermann Nitsch 1962 és 1998 közötti performanszaiban, egyéb műveiben is használ testnedveket: vért, vizeletet, székletet. Külön kiemelem a menstruációs vérrrel kapcsolatos akciókat, látványos vizuális megjelenéseket. A vérző nő érintése szinte minden kultúrában tabu volt, a „rituális tisztátalanság” hordozója. Az ószövetségi mózesi könyvek nemcsak a vér megivását tiltják, hanem előírják a „tisztátalan nő” elkülönítését, aki csak szertartás által tisztulhat meg (Leviták könyve 19,30). Számos menstruációs tabu vallásokhoz kötődik, ennek következtében veszi körül misztérium még ma is ezt a témát. A pszichológiai, pszichoanalitikus szakirodalomból ismert, hogy még a második világháború utáni generációk számára is problémás a menstruáció kezelése; a kislányok felvilágosítása még mindig sok családban elmarad – mert a havivérzésről nem illik beszélni –, s ez trauma forrása lehet. A fiúk

nagy része – még az egyetemi hallgatók is – zavarba jöttek a témától, de előfordult, hogy a lányok is kerülték, még egymás között is: azaz nem tekintik természetes állapotnak, a gyermekfogantatás biológiai feltételének. A menstruációs zavarokról beszélni – mint ahogyan komolyabb betegségekről és mentális problémákról is – szintén tabu. Még a tamponreklámokban is elkerülik a vér színét, inkább – álságos módon, nehogy tabut sértsen – a kék színt használják.

Tiltakozásként női művészek menstruáló nőket ábrázoló műveket alkottak, és elnevezték a mozgalmat „menstruációs aktivizmusnak”. A nyolcvanas években az aktivisták véres tamponnak öltöztek. Ingrid Berthon-Moine a Velencei Biennálén egy videón a *Slave to the Rhythm* című dal ritmusára „pengeti” a lábai közül kilógó tamponszálat.²² Ezenkívül fotósorozatot készített olyan nőkről, akik saját menstruációs vérüket használják rúzs-ként.²³ Judy Chicago feminista művész 1971-es *Red Flag* című alkotásán egy nő húzza ki véres tamponját a lábai között.²⁴ 2005-ben Chella Quint elhatározta, hogy ír és szerkeszt egy menstruálásról szóló magazint (azóta öt szám jelent meg, és folyamatosan előadásokat tart).²⁵

Figyelemfelkeltés mindenáron, akár az

²² <http://www.ingridberthonmoine.com/Ingridberthonmoine/Videos.html> (Letöltés: 2014. szeptember 8.)

²³ <http://tidningenrepublic.se/mensmakt> (Letöltés: 2014. szeptember 8.)

²⁴ <http://www.mum.org/armenjc.htm> (Letöltés: 2014. szeptember 8.)

²⁵ <http://tedxtalks.ted.com/video/TEDxSheffield-2012-Chella-Quint> (Letöltés: 2014. szeptember 8.)

undorkeltés, viszolygás árán is? Frustrált exhibicionizmus? Megfogalmazott céljuk, hogy megszüntessék a menstruáció és a menstruációs vér körüli elhallgatásokat, zavart viselkedést; feloldják a tabutémát.

- *a holokaust, amely további tabukat implementál*

A magyar és a közép-európai társadalmakban 1948-tól a Szovjetunió összeomlásáig tabu-téma volt a holokaust, az, hogy mi történt 1938 és 1945 között a második világháború idején az európai zsidósággal. A fájdalmak, félelmek, veszteségek megjelenítése, ábrázolása már nem számít tabunak, de ezeknek az alkotásoknak a látványa, elfogadása bizonyos értelemben még mindig ellenállásra, sokszor elfordulásra, elutasításra készíti a nézőt. Családokon belül is az elhallgatás és a hazugságok szövevénye fedte el a valódi történéseket, veszteségeket. 600 ezer magyar zsidó elpusztításával nem nézett – és ma sem néz igazán – szembe a társadalom. A németek három-négy évtized alatt politikai, állami irányítással próbálták meg tisztázni saját felelősségüket – ez a közép- és kelet-európai országokban nem történt meg. Magyarországon először a holokaust hatvanadik évfordulójára szerveztek emlékkiállításokat (például Múcsarnok, Zsidó Múzeum, 2B Galéria). 2000 után kezdtek megjelenni képzőművész áldozatokról szakmai írások, elemzések (például 2006-ban S. Nagy Katalin: *Emlékkavicsok. Holokaust a magyar képzőművészetben 1938–1945* címmel).

Sem az érintett családokban, sem baráti, ismeretségi köreikben évtizedekig nem volt téma, hogy ki a zsidó, ki volt áldozat, láger- és munkaszolgálat-túlélő. Ennek következménye, hogy ma is egyike a társadalmi tabuknak a zsidósághoz való viszony. Az antiszemitizmus újbóli erősödése még inkább erősíti a téma tabuizálását. Nehezen formálódik valódi diskurzus a zsidó identitásról és a holokausztról.

A mesterségesen és/vagy radikálisan átalakított test – amely az érintett személy szabad döntésének következményéből fakad – vizuális megjelenése nagyon gyakran tabuizálja a személyt. A hallgatók prezentációiban szereplő illusztrációk legnagyobb része műtéti beavatkozásokat, távoli népek beavatási rítusait, totális testi megsemmisülést vagy átalakulást jelenítenek meg. A tabusítási mechanizmus a vizuálisan és – generációs, életkori sajtoságként is értelmezhető – kulturálisan elvárt külsőségekre vonatkozó normalitás és az adottságok, ízlés, szocializációs, szokásbeli stb. különbségekből fakad. „Látjuk, de nem beszélünk róla”. „Elfogadom, csak ne lássam”.

Halál

A halál, ténye és aktusa, folyamata és állapotszerűsége, túlélése vagy túlvilági életben folytatódása egyike a verbális és szakrális kommunikációk klasszikus historikumának. Szinte mindenütt a biológiai és a spirituális, a valóságos és a képzel, a profán és a szakrális határain kap helyet, kifejezőeszközökben roppant gazdag, szimbolikával és a metakommunikatív közléstartalmakkal számos esetben gazdagon megrakott jelenség.

László András filozófus/teológus szerint:

„a vallástalanság fokozódása, a túlvilágról szóló hagyományok eltűnésével felerősítette az emberek halálfélelmét, amit próbálnak a tudattalanba szorítani. Ezt a tabusított halált, mintegy megpróbálják eltüntetni a szemük elől, ezért a legtöbb ember abban a hiszemben él, »mintha a maga testi létében örök életű lenne«” (Rigó 2011).

A 20–21. században a halál, a meghalás, a halálhoz való viszony egyike a társadalmi tabuknak – nem beszélünk róla, nem tudjuk, hogyan viszonyuljunk hozzá, elhallgatjuk, eltoljuk, témát váltunk – miközben évezredek keresztül a különféle vallásoknak volt szakrális magyarázatuk a halálra, előkészítették, felkészítették rá az embereket, mint az élet természetes velejárójára. Pedig a halállal ma is sokat foglalkozik a tömegkommunikáció, rengeteg könyv jelenik meg a témában (például Polcz 1989; Polcz – Bitó 2007; Nádás 2014), de a mindennapi kommunikációnak mégsem része, sőt kényes, legtöbb-

szőr tabuizált téma. Mircea Eliade szerint a természeti népeknél a beavatási szertartásoknak fontos szimbolikus tartalma a halál és a feltámadás (Eliade 1999:32-33.).

„A halált mint eseményt a nyugati civilizáció néhány évtized leforgása alatt egyszerűen eltüntette szem elől, többnyire kórházak, öregeket ápoló intézmények elkülönített helyiségeibe számúzva azt. Mintha a mások halálának »kiretusálásával« a tudatból, sőt a tudatalattiból is ki lehetne törölni a tény, hogy saját halálunk is elkerülhetetlen” (Fónagy 2014).

A 20. század elején a nyugati ipari társadalmakban még az emberek négyötöde az otthonában, családjá körében fejezte be az életét. Ma ez az arány éppen fordított: ötből négyen kórházban vagy öregotthonban halnak meg, miközben a felmérések szerint legalább nyolcvan százalékunk azt tartaná emberhez méltó végnek, ha otthonunkban nézhetnénk szembe az elkerülhetetlennel. A keresztény hitvilág hasonlóan fontos eleme a halál és a feltámadás: Krisztus, a Megváltó halála és feltámadása.

Természetesen e keretek között nincs arra lehetőségünk, hogy áttekintsük azt a hatalmas anyagot, amely a rendelkezésünkre áll a művészettörténetben a halál témájához kapcsolódóan, és nem is célunk, attól függetlenül, hogy a halálélmény már a prehisztorikus, őskori művészetekben is jelen volt, akár csak a születés és az eredet problémája (totem és tabu, rituá-

lék, varázslás, mágia, fetisizmus). A korai halottkultuszok szerint a halottak emberfeletti erők hordozói, ezért a halottat nagy tisztelet övezte. A megalitikus építményekben végezték a halotti kultuszhoz kapcsolódó szertartásokat, s valószínű, hogy emberi koponyákat is használtak (például Kr. e. VIII. évezred eleje, Jerikó, kagylókkal díszített koponya).

Az óegyiptomiak vallásában kiemelkedő szerepe volt a halálnak: az életet tekintették átmenetinek, és az élet utáni állapotot örökkévalónak. A papíruszra írt Halottak Könyve tartalmazza a halállal és a halálon túli világgal kapcsolatos ókori egyiptomi szövegeket – az egyiptomiak számára a lélek a tökéletes túlvilági útikalauz, melynek célja, hogy megkönnyítse a lélek utazását. Számos könyvillusztrációból, sírkamrák freskóiról ismerjük a jelenetet: a holtak kamrájában az istenek Ozirisz jelenlétében mérlegre teszik a halott lelkét, a másik serpenyőbe a Maatot reprezentáló tollat. Anubisz, az alvilág és a holtak oltalmazója, a holttestek bebalzsamozásának istene (sakál- vagy kutyafejű) részt vesz az ítélelhozatalban. Anubisz tartja kezében a halott szívét. Amennyiben az ítélet elmarasztaló, a démoni – a szívek felfalója – krokodil-oroszlán-víziló testű Ammit elpusztítja a szívet, és tulajdonosa örökre a Duatban (alvilág) marad. Pozitív döntés esetén a lélek hallhatatlanná válik, elhagyhatja a testet, és akár utazhat is.

Hérodotosz szerint az egyiptomiak voltak az elsők, akik írásban és képeikben is

elsőként fogalmazták meg a lélek halhatatlanságát (Herodotos 1892/II. kötet, 17). Az egyiptomi szobrok között magánemberek sírszobrai is találhatóak, nem csak a fáraók emberfeletti méretű szobrai vagy egyéb kultuszszobrok. A szobornak pontosan utánoznia kellett a halottat, hogy Ka-lélek felismerhesse és megtestesülhessen – így például a testi fogyatékosokat is élethűen kellett ábrázolni. A sírszobrok az elhunytat különféle életkorokban mintázták meg. A halotti szobrok kőből vagy fából készültek, és mindig befestették őket.

A görög mitológiában a kegyes halál az istenek ajándéka. A halál megtestesítője Thanatosz (jelentése: halál), Nüx, az Éj istennőjének fia, Hüpnosz, az alvás, álom ikertestvére. Közös tartaroszi palotájuk Hadész, az alvilág istenének, a holtak urának birodalma alatt terül el – ez a pokolnak felel meg, az örökös kín, bűnhődés helye (például Fra Angelico Utolsó ítéletén a Tartarosz a pokol legmélyebb, legsötétebb része). A görög szobrászatban ritkán, de ábrázolták Thanatoszt, szárnyas ifjúként. A görög vázafestészetben ikertestvérevel, Hüpnosszal együtt ábrázolták, mindkettejüket szárnyakkal. (Freud a halálösztönt, a destruktív ösztönt Thanatoszról nevezte el). A római mitológiában Morsszal azonosítható, ő a halál, álom, elalvás római istene. Szívesen ábrázolták Odüsszeuszt, Aineiászt és Thészeuszt, akik megjárták a holtak birodalmát, és Orpheuszt, aki megpróbálta visszahozni Hadész birodalmából kedvesét, Euridikét (például Federico Cervelli: Orpheusz és Euridike). A görögök tisztelték a halottakat, és fontosnak tartották a gyászszertartásokat, de általában nem hittek a lélek halál utáni életében.

A római művészetben sírtáblák, sírszobrok és szarkofágok tömege készült. A sírkőművészet rendkívül népszerű volt. Sokat átvettek az etruszoktól, akiktől számos festett síremlék maradt fenn. Leghíresebbek a Kr. e. 7–6. századból származó szarkofágokon a fekvő halott házaspárok (Róma, Villa Iulia; Párizs, Louvre). A virágzó sírfestészet emlékeinek lelőhelyei: Tarquinia, Cerveteri, Vulci, Orvieto. A szarkofágok fedelén félkönyékre támaszkodva látható a halott egész alakos, realiztikus portréja. A halál szárnyas nő szelleme, Vanth jelenik meg a szarkofágok oldalának domborművein. A megmaradt sírok (például Bikák sírja, Campona sír) közül a Madárjósok sírjában olyan falfestmények őrződtek meg, amelyek nagy pompával megrendezett halotti játékokat ábrázolnak. Fennmaradtak ravatalon fekvő halottat és az őt siratókat megörökítő freskók is. Vároसा-ik mellett az etruszok nekropoliszokat, valóságos városokat emeltek a halottaiknak. A sírokat gazdagon felszerelték, a férfiaknak fegyvereket, a nőknek ékszereket halmoztak fel. A férfisírokat phallosszal, az asszonyokét ház alakú emlékkövel díszítették (Villányi 2014; Istvánfi 2008).

A kelták, germánok és trákok körében igen népszerűek voltak a koponyák, a „levágott fejeket” szívesen ábrázolták – ez valószínűleg az őskorra nyúlik vissza; az íreknél egé-

szen a 19. századig fennmaradt (egyéb-
ként több ázsiai kultúrában is).

A keresztény művészetben a központi mítosz Krisztus szenvedéstörténete, amely a keresztre feszítéssel éri el csúcspontját. Krisztus halála, sírba tétele után azonban jön a feltámadás, a megváltás lehetőségének üzenete. A szentek élettörténete is rendszerint szenvedéstörténet, mely kínzó, fájdalmas halállal végződik. Kivétel talán csak Mária halála.

Az ókeresztény művészet óta máig megszámlálhatatlan festmény, dombormű, szobor, freskó készült, amelyek témája Krisztus a kereszten. Az első nagyméretű feszület – a halott Krisztus teste a kereszten – a kölni dómban maradt fenn, a 970 körül készült Gero-kereszt. A 11. század végén jelenik meg az oltárra helyezett bronzfeszület, amelyet körmenetkor is használtak. A 13. században a motívum üvegablakokon is megjelenik a gótikus templomokban. A gótikában elterjedt a „halott Krisztus levétele a keresztről” ábrázolása, s a reneszánszban és a barokkban is folytatódik minden képzőművészeti műfajban (például Michelangelo, Leonardo, Raffaello, Fra Angelico, Dürer, Grünewald, Velázquez, El Greco, Rubens, Altdorfer, Dirk Bouts, Rembrandt és így tovább).

Krisztust a jeruzsálemi Golgotán, azaz a Koponyák hegyén feszítették keresztre. Jézus sírjától lépcső vezet fel a Golgotára, vagy más néven a Kálvária-hegyre. Krisztus keresztje alatt a képzőművészeti ábrázolásokon gyakran látható egy domb, a Gol-

gota hegye, melyen legtöbbször koponya/koponyák láthatók. Nemcsak a keresztre feszítésen, hanem számos keresztény szentábrázoláson is ott a koponya (például Mária Magdolna, Assissi Szent Ferenc, Jeromos; Grünewald, Dürer, Caravaggio, El Greco képein).

A koponya megőrződik a nem szakrális művészetekben is. A németalföldi csendéleteken a jelentése: Memento mori – azaz emlékezz a halálra, illetve Vanitatum vanitas – hiúságok hiúsága. Németalföldi portrékon is ott látható a megfestett személy kezében (például Frans Hals, Michael Sitow, Rembrandt).

A 14. századot jellemző kozmikus csapások (napfogyatkozás, üstökös, árvizek) és az 1347-től pusztító pestisjárványok, a „fekete halál” következtében a halál uralja az egész korszakot, a népi mozgalmakat, a bűneikért vezeklőket. A művészi alkotások – síremlékek, szobrok, de leginkább a festészet – sokkoló pontossággal ábrázolják a meghalást és a test felbomlásának szakaszait (ld. T. S. R. Boase *Death in the Middle Ages* című könyvének illusztrációit). A haláltáncban a Halál mindenféle korú és társadalmi osztályba tartozó élőlényel – király, koldus, püspök – táncol, azaz ráncigálja őket. Ebben a században kezdett elterjedni a haláltánc műfaja a képzőművészetben. Később már fametszeteken, rézkarcokban népszerűsítik (például Michael Wolgemut: *Haláltánc*, 1490–1493, metszet).²⁶

²⁶ <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dan->

A középkorban maga a halál szó is félelmet keltett. A képzőművészetben a halál alakja – rendszerint csontváz – szürreális, fantasztikus, ijesztő. A haláltánc templomfali, fametszet-ábrázolásain a halál csontváz formájában táncra kényszeríti a halandót, akit aztán a sírba visz (Holbein, Dürer, Buffalmacco pisai freskója: A halál diadala). Allegorikusan arra utalnak, hogy a halál előtt minden ember egyenlő. A 15–16. században Európában pusztít a kolera és a pestis, háborúk és a szegénység szedi tömegesen áldozatait. (Egy kis osztrák faluban, Metnitzben 1970-ben haláltáncmúzeumot nyitottak: saját templomuk mellé a 15. században épült egy csontház, amelynek külső falára freskót festettek a Heidelbergben készült kódexillusztrációk alapján).²⁷ A 16. században az Amsterdami Kabinet Mestere (Speier 1483) fametszetekből álló sorozatot készített A halál jön hozzánk címmel, s a korszak számos fadúca vagy nyomata maradt fenn a halállal való kapcsolat témakörében.²⁸

János a Jelenések könyvében írt az Apokalipszis négy lovasáról, a végítélet előjelzőiről. A négy lovas: a Háború, a Halál, az Éhínség és a Pestis; a középkortól máig kedvelt téma a művészetekben.

Az utolsóítélet-, a pokolábrázolások mutatják meg, hogy a keresztény művészet mit gondolt a halálról, hogyan akarta láttatni a földi életben elkövetett bűnöket, a halál utáni büntetést, bűnhődést. Felsorolhatatlan a pokol bemutatása domborműveken, freskókon, oltárképeken (például Lorenzo Maitani 1270 körüli domborműve az orvietói katedrális falán, Bosch triptichonja, Giovanni da Fiesole Ördög és pokol című festménye).²⁹

Az utolsóítélet-ábrázolások közül valószínűleg Michelangelo monumentális freskója a legismertebb a Sixtus-kápolnában, Rómában (1535–1541), a világ legnagyobb oltárképe. E témában is számtalan alkotás készült (Giotto, Hugo van der Goes, Fra Angelico, Memling, Rogier van der Weyden, Bosch). Sokféleképpen mutatják a poklot, a halál utáni életet, az utolsó ítéletet. Közös bennük az a hit, hogy van túlvilág, és főként van bűnhődés, szenvedés a földi életben elkövetett bűnök következményeként. Az Újszövetség szerint „A bűn zsoldja a halál” (Róm. 6,23), vagyis a halál nem a természet rendje, hanem az eredendő bűnnel jött a Földre (az Ádám és Éva-ábrázolásokon közöttük gyakran látható egy csontváz, azaz a halál). A halál a keresztény ember számára az, amikor a test és a lélek elválik egymástól, a test elporlad, de a lélek halhatatlan marad.

---

se_macabre_by_Michael_Wolgemut.png

²⁷ L. Juhász Ilona 2006 Haláltánc-ábrázolások és haláltáncjáték. Új Szó, okt. 27. <http://vasarnap.ujso.com/vasarnap/200643/a-vasarnap-temaja/halaltanc-abrazolasok-es-halaltancjatek> (Letöltés: 2014. november 12.)

²⁸ Lásd például Meller Simon 1914 XV. századi fametszetek a Szépművészeti Múzeumban. Művészet (szerk. Lyka Károly), Tizenharmadik évfolyam, nyolcadik szám, 435-450. A Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtára, on-line: <http://www.mke.hu/lyka/13/435-450-metszet.htm>

²⁹ http://index.hu/nagykep/2012/12/21/az-apolipszis_ezer_arca/ (Letöltés: 2014. november 12.)

A 19. század végén, a 20. század elején megváltozott a művészek halálhoz való viszonya: már nem a keresztény hitvilág, értékrend határozza meg, hanem individuális élményeik, szorongásaik, egyéni elképzeléseik; „Isten halott” – írja Nietzsche a nagy hatású mondatot 1882-ben. A mulandóság, az élet rövideje, a halál, az azt követő bizonytalanság és üresség – a 19. század végi művészek (Arnold Böcklin, James Ensor, Edvard Munch, Émile Nolde, Klimt, Kokoschka, Schiele) számos alkotását a mindezekre való tépelődés jellemzi. Megnyugtató válasz nincs!

A szimbolizmus és a szecesszió festőinél gyakran jelenik meg a halál mint csontváz, vagy koponyák, vagy a halál maszkban, szürreális álarcban (például Ensor *Melegedni vágyó csontvázak* című festménye).

A 19. századig a halál a mindennapi élet része volt, az emberek többnyire otthonukban, a család körében hunytak el, hozzátartozói mosdatták, öltöztették fel a halott testét. Ez az állapot változott meg a 20. században: miközben a születéskor várható élettartam jelentősen megnőtt, a késő öregkori és súlyosabb betegségek a fejlett orvostudományi eszközök kizárólagos alkalmazási lehetőségei miatt intézményi keretek közé kerültek, így az emberek jelentős többsége kórházban, rehabilitációs központban, nem otthoni körülmények között hal meg, sokszor a családtagjai távollétében.

Philippe Ariés szerint a halál Európában elvadult, megnevezhetetlenné vált, elme-

dikalizálódott (Ariés 1987:411). Így alakult lassan ki az az érthetetlen állapot, amelynek során a halál az egyre inkább tabusított témák közé szorul, a legtöbb ember számára elviselhetetlenné, elfogadhatatlanná, kibírhatatlanná válik, noha a 20. században kialakult a halál, a haldoklás és a gyász kérdéseivel foglalkozó új tudományterület, a tanatológia.

1992-ben Andres Serrano (fentebb már foglalkoztunk a munkáival) nagy hatású fotósorozatot készített egy hullaházban. Más sorozataiban is az emberi testtel foglalkozik, például *A szex története* című sorozata 1997-ből. Művei Budapesten a MEO Kortárs Művészeti Gyűjteményben voltak láthatók 1985 és 2001 között. A *Hullaház* (1992) sorozatában az elmúlás különböző fázisait mutatja be, a test pusztulásának stádiumait.

James Hopkins angol szobrász a 7. századi németalföldi csendéletekre, vanitas-képekre utal vissza. *Vanitas* sorozata (2008) – *Memento mori* (emlékezz a halálra, készülj a halálra!) – sajátosan hívja fel a figyelmet arra, hogy a halál természetes része az életünknek. Oskar Dawicki lengyel performanszművész gyászjelentéseket írt és olvasott fel, Berlinde De Bruyckere belga szobrásznő fej nélküli, megcsonkított halott testeket formázott. Kris Kuksi amerikai művész, apokaliptikus domborművei is tele vannak mitológiai utalásokkal, csontvázakkal, koponyákkal, a különböző kultúrákat és vallásokat „megidézve”.

Az olasz Angelo Filomeno is előszeretettel ábrázol csontvázakat és koponyákat, amelyek ugyanúgy tevékenykednek, mint az élők: szeretkeznek, ölelnek, táncolnak, üritenek. Thomas Hirschhorn Párizsban élő, dolgozó svájci művész leginkább a túlméretezett környezetszennyezéssel, a mindent ellepő szeméttel foglalkozik, hétköznapi anyagokat használ (műanyag zacskók, cellux, karton), és ezen a „Földön ejtett univerzális seben” keresztül vizionál a halálról. Joel-Peter Witkin New York-i művész klasszikus festményeket, vallásos témákat dolgoz át, értelmez újra, műveiben a test- és a halálmotívum a meghatározó: holttestek, emberi testrészek, deformált alakok szerepelnek művein. Konrad Smoleński lengyel médiaművész is sokat foglalkozik a halál témájával, ugyanúgy, mint a hetvenes években, hazánkban Hajas Tibor a performanszaiban.

2012-ben Londonban, a Wellcome Collectionben mutatták be Richard Harris chicagói üzletember gyűjteményének 300 darabját; a 16. századi metszetektől a 18. századi anatómiai rajzokon át a kortárs művészekig a témája mindnek a halál (Death: A Self Portrait. The Richard Harris Collection).³⁰ Így például a korábban is említett Damien Hirst angol művész egyik műve, Az isten szerelmére, egy 8601 gyémántból kirakott, nagy vitát és visszhangot kiváltó emberi koponya. Az elmúlt években is számos kiállítást rendeztek a halál tematikájával (például Maurizio Cattelan Varsóban – sok művében öngyilkosok, akasztott emberek halálát örökíti meg). 2011-ben a mexikói Museo de Arte Modernóban Martha Pacheco sokkoló kiállítása volt látható: alkotásain gyilkosságok áldozatait és öngyilkosok testét festette meg.

A halál és a haldoklás változatos módon jelenik meg a kortárs képzőművészetben. A művészek leginkább a távolságtartó attitűdöt kritizálják, azt, hogy úgy teszünk, mintha nem lenne közünk a halálhoz, kívülállóként tekintünk rá, empátia nélkül – mely nem is lehetséges talán –, felismerés vagy ráismerés nélkül.

A halállal kapcsolatos attitűdök változásának kultúratörténeti aspektusairól több értekezést is olvashatunk (Arés 1987; Pilling 2010). Pilling szerint 1600-tól regisztrálható változás a halállal kapcsolatos viszonyulásban, méghozzá először a művészetben reflektáltak másként az addig természetesnek, nyilvánosnak és várt folyamatnak tartott eseményre. A „megszelídített halál” gyönyörként, az élet végéhez közelítő csúcspontként kezdett megjelenni. Ez a nyilvánosság-felfogás – egy nagy időugrással – a 20. században megtört, és a mai napig tart. Ennek okait Geoffrey Gorer azzal magyarázta, a halál lépett a szexualitás helyébe a tabuk világában (Gorer 1955).

„Szerinte a halál tilalma Amerikából ered, és a gyakran emlegetett amerikai civilizáció boldogságeszméjére vezethető vissza. A közvetlen ok, hogy boldognak kell len-

³⁰ <http://www.wellcomecollection.org/press/death-richard-harris-collection> (Letöltés: 2014. november 12.)

ni, erkölcsi és társadalmi kötelezettség hozzájárulni a közboldogsághoz, tehát az elmúlás, ami a visszafordíthatatlanul, a hozzátartozók állandó hiányérzetével boldogtalanná tesz, nem lehet része a »boldog« amerikai kultúrának. A »tiltott halál« attitűd, a 20. század második felében azonban érdekes módon éppen az Egyesült Államokban olyan társadalmi fékekkel találkozott, hogy nem tudta igazán kifejteni tovább a hatását. A mai amerikai attitűd nem megszüntetni, elhallgatni akarja a halált, hanem szublimálni, átalakítani szeretné” (Szépe 2015:23).

Minden egyetemi csoportomra jellemző volt, hogy a halállal kapcsolatos primer reagálások dominánsan generációs tabuként jelentek meg, azaz őket közvetlenül nem érintő, tipikusan öregkorban aktuális általános jelenségként, eseményként, amely elsősorban a szülőket érinti.

Fontos tapasztalat volt minden csoportban, hogy ezt a generációt nem elsősorban a halál, hanem a gyászolás folyamataival kapcsolatos eltérő környezeti reflexiók, illetve azok teljes elhagyása, gyakran tabuizálása foglalkoztatja. Az ún. virtuális gyászolás előtt értetlenül, olykor megbotránkozva állnak, nem értik a gyászmunkának ilyen irányú kitérését, kiteljesedését. A hozott vizuális anyagok is elsősorban a gyással és nem feltétlenül a halállal voltak kapcsolatban. A halott testtől való félelem, iszony, idegenkedés, a szeretett személy

holttestének látványa továbbra is kultúraidegen vagy generációidegen. A festmények, fotók, performanszok bemutatását általában a tabu felismerésének egyik járulékos eleme, leggyakrabban a csönd követte. Ez minden csoportban előfordult minimum két-három, olykor több esetben is, ahogy kiderült, realizálódott, tudatosult a halál, gyással kapcsolatos verbális, érzelmi, gondolati vagy akár vizuális tabu. Ezeket nagyon fontos tapasztalatoknak, felismeréseknek tartom, mindezt a hallgatói visszajelzések is megerősítették.

***

A fentiek alapján megállapítható, hogy a mai társadalomban vizuális tabuként aposztrofált témák jelentős része nagyon régóta foglalkoztatja az alkotókat. A legtöbb tabu ábrázolása, mint láthattuk, hosszú időn keresztül nem számított tiltottnak, elítélendőnek, ám a kereszténység sok tekintetben kettétörte ezt a szabadságot, és – bár úgy gondoljuk, hogy a megjelenített tartalmaknak ma már nincsenek explicit szabályozásai, korlátai, mégis – mindegyik említett tabunál van egy pont, amikor módosul a társadalmi reakció, és elindul egyfajta tabuizálás. A tabudöntő kortárs műalkotások – bár szándékaik szerint aktuális társadalmi problémákra, kérdésekre, elszigetelt jelenségekre hívják fel a figyelmet – csak kevesek, leginkább egy nagyon szűk réteg számára elfogadhatók, jellemzően intenzívebb az – olykor prúd –

elutasításuk, mint befogadásuk, így ritka, hogy valóban társadalmi méretű diskurzust indítanak el.

A kiállított, „közrebocsátott”, nyilvánossá tett művek és ugyanazokban a témákban több művész alkotásainak együttese, újabb és újabb megközelítési formája lassan, egyenként megváltoztathatja egy-egy ember viszonyát a problémához, és mikrokörnyezetükben mikrodiskurzusokat indíthat el, akár meg is szüntethet egy-egy tabut. A szemináriumokon bemutatott alkotások épp ezt a célt szolgálták: segítették a verbalizációt, és kitűnő alapul szolgáltak a diskurzusok elindulásában.

Sem az internet, sem a kiállításokon látható tabudöntő alkotások nem elegendők ahhoz, hogy megszűntessenek beágyazott tabukat, mert önmagukban nem indítanak el érdemi kommunikációt vagy párbeszédet az emberek között. Az interneten lehetőségként felmerülő ún. személytelen csevegés nem valódi diskurzus. Ehhez face to face interakciókra, kulturált vitákra és érzelmi rezonálásokra van szükség. A tabuizált dolgokról nehéz beindítani olyan beszélgetéseket, amelyek feloldják a sokszor tájékozatlanságból, ismerethiányból fakadó félelmeket. Az illusztrációk, fotók, festmények ebben a folyamatban működtek hasznos elemként.

Verbális kommunikációs tabuk elemzése

A tartalomelemzési eredmények ismertetése itt most két részre tagolódik. Az első részben egyfajta pillanatfelvételt kaphatunk a hallgatók előzetes ismereteiről, előfeltevéseiről – még mielőtt az érdemi munka, az együttgondolkodás elkezdődött volna. Akár egy egyszerűbb pilot-kutatásnak is tekinthető az a rövid kérdőív, amelyben a hallgatók a szemeszter kezdetén az alábbi három nyitott kérdésre válaszoltak:

- Hogyan határozná meg a tabu fogalmát?
- Soroljon fel 3 olyan tabut, amit Ön ma tabunak tart Magyarországon!
- Soroljon fel 3 olyan dolgot, amely Ön szerint tabu volt korábban Magyarországon, de ma már nem számít annak!

A kutatás másik része azt vizsgálja, hogy valójában léteznek-e tabuk a fiatal, 19 és 25 év közötti egyetemisták körében, és amennyiben igen:

- Milyen létező tabukat neveznek meg?
- Tudják-e, hogy az általuk megnevezett tabu és annak tartalma, aktivizálódása milyen forrásból (honnán, miből vagy kitől) ered?
- Mi történik a megnevezett tabuk tudatosítása és az ezzel kapcsolatos tabudiskurzus során, illetve eredményeképpen?

A tabu definíciói

A tabu fogalmára vonatkozó első nyitott kérdésre kapott válaszok természetesen nagyon sokfélék voltak, de találhatók bennük olyan jellegzetes tendenciák, amelyek alapján feltérképezhető a „kutatási mintám” tabufelfogása. A leggyakrabban említett elemekből – nagyon leegyszerűsítve – a következő szintézis hozható létre: tabu az, amiről – elsősorban a társadalmi nyomás hatására – nem beszélünk. De a kép természetesen árnyaltabb ennél.

Mire vonatkozik?

A kapott definíciók szinte kivétel nélkül negatív értelműek voltak (a tabu valamiféle nem-cselekvés, valaminek a meg-nem-tétele), és a túlnyomó többségük a tabunak minősülő témák verbalizálásának tilalmára vonatkozott: tabu mindaz, amiről nem beszélünk.

„Amelyről mindenki tudja, hogy létezik, de nem beszélünk róla”

„Amiről nem eshet szó, amiről nem illendő beszélni”

„Amit nem nevezünk nevének”

„Nem publikusan megvitatható”

„Tiltott, nem illik szóba hozni”

„Kimondhatatlan”

„Amiről félve, vagy egyáltalán nem értekeznek”

Ez a verbális „letiltottság” gyakran úgy jelent meg, hogy bár a válaszadó hangsúlyozta a beszéd tilalmát, azt is fontosnak tartotta kiemelni, hogy ettől még a jelenlét, a „dolog” létezik, sőt az emberek igenis megteszik azt, amiről tiltott a kommunikáció.

„Nem beszélünk róla, de mégis csináljuk”

„Tudomásunk van róla, de úgy teszünk, mintha nem létezne”

Jóval ritkábban, de előfordult a definíciók között a vizuális ábrázolás tilalma is. Ezt azért is fontos kiemelni, mert a későbbi munka során bebizonyosodott, hogy a vizuális megjelenítés nagyon erős stimulus lehet egy-egy tabudiskurzus elindításában.

„Tiltott dolog, akár szóban, akár képi ábrázolásban”

„Tiltott dolog, amit nem lehet megjeleníteni”

„Amit nem szabad nyilvánosan megmutatni”

„Idegen szemek előtt elzárandó”

Csak elvétve bukkant fel a tabu jelentésének értelmezésében az a gondolat, hogy a fogalom vonatkozhat valamilyen cselekvésre is, illetve annak elkerülésére, tiltására. A tabu mint valami megtételének tilalma ezekben a meghatározásokban is többnyire úgy jelenik meg, mint olyasvala-

mi, amit megcselekszünk ugyan, de a társadalom rosszallása övezi, ami viszont ahhoz nem elég erős, hogy emiatt mégse tegyük meg. A cselekvésre vonatkozó tabu ez, amely cselekvés azonban mégsem igazán megcselekedhetetlen. Érdekes az is, hogy az ilyen értelmezések esetében nem az egyén, hanem a társadalom lép fel tabusító „személyként”, azaz a tilalom nem válik belső késztetéssé: az egyén valójában nem érezné tabunak az adott cselekedetet, csupán a külső nyomás hatására tartózkodik tőle.

„Nem szabad megtenni”

„Olyan cselekvések, amelyek társadalmilag nem elfogadottak”

„Olyan emberi cselekvés, amellyel szemben a társadalom elutasítóan lép fel”

„Társadalmilag nem tolerált cselekvés”

Egy-egy esetben még a gondolati tabu és a klasszikus érinthetlenség fogalma is felmerült, de ez a minta egészére igazából nem volt jellemző.

„Amire nem is szeretnénk gondolni akkor sem, ha egyedül vagyunk”

„Olyan dolog, amihez nem érhetünk hozzá”

Mennyire erős?

Még árnyaltabb a kép, ha abból a szempontból vizsgáljuk, hogy milyen erőt tulajdonítottak a hallgatók az általuk definiált tabufogalomnak. Sokan fogalmaztak meg egyértelmű tiltást, ami tehát a fentiek alapján lehet a verbalizáció, a vizuális megjelenítés, a tett vagy akár a gondolat tilalma is, mindenesetre nagyon erős konszenzust és kényszert feltételez, mely lényegében megkérdőjelezhetetlen. A kulcsszavak itt a következők: tilos, tiltott, nem szabad.

„A normák által tiltott dolog”

„Fogalom, amelyet tilos kimondani”

„Nem szabad róla beszélni”

„Amit nem szabad nyilvánosan megmutatni”

„Nem szabad megtenni”

Valamivel gyengébb kényszerítő erőt tulajdonítottak az általuk definiált fogalomnak azok a hallgatók, akik inkább egyfajta szokásrend vagy akár illemkódex hatálya alá rendelték a tabu fogalmát. A leggyakoribb kulcsszavak: nem elfogadott, nem szokás, nem illik.

„Amikor egy szóra, eseményre, személyre nem illik rákérdezni”

„Olyan emberi cselekedet, tulajdonság, amely különböző okok miatt társadalmilag nem elfogadott, nem illik róla beszélni”

„Amiről nem szoktak sok ember előtt beszélni”

„Amiről nem beszélünk, mert a társadalom számára titok”

Ugyancsak gyengébb visszatartó erőt láttak a tabu mögött azok a válaszadók, akik inkább csak valami kellemetlen, kényelmetlen, rossz érzést kapcsoltak a fogalomhoz, s ezzel magyarázták az elkerülő magatartást. Ilyen érzés mindenekelőtt a félelem, amelyet a leggyakrabban említettek a hallgatók, de felmerült még a szégyenérzet, a feszélyezettség, az óvatos hozzáállás is.

„Félelmet kelt, ezért kerülendő”

„Amely feszélyezi az embereket”

„Amit szégyenlek szóba hozni”

„Olyan téma, amely feszült légkört teremt”

És egy igazi gyöngyszem, az egyetlen pozitív érzés:

„Amiről könnyebb nem beszélni, de izgalmas, ha mégis”

Néhány hallgató egyáltalán semmiféle tiltó vagy visszatartó erőt nem kapcsolt a tabu fogalmához. Válaszaikban ők lényegében arra utaltak, hogy létezik valamiféle hallgatólagos megegyezés, cinkosság,

amely bárki számára lehetővé teszi a „tabu” megszegését azáltal, hogy mindenki szemet huny a dolog fölött.

„Ami a társadalom számára egyfajta titok”

„Tudomásunk van róla, de úgy teszünk, mintha nem létezne”

„Strucceffektus, amikor bizonyos dolgokról tudomást sem veszünk”

„Amelyről mindenki tudja, hogy létezik, de nem beszélünk róla”.

Mindazonáltal persze nem lehet kizárni, hogy maga a kérdőíves válaszadás módja is mintegy „legitimálta” a tabufogalom „értését”, használhatóságát, használatát! Ha kérdezik, biztosan van, s hogy mi lehet, az leginkább titkos, félelmes, érinthetetlen...

Ki a forrása?

Azokból a válaszokból, amelyek akár explicit, akár implicit módon utaltak a tabu forrására is, az derül ki, hogy vagy belső készítésnek (ez a ritkább), vagy külső kényszernek (ez a gyakoribb) tulajdonítják a tartózkodást a tabuizált dolgoktól. A belső készítésekre utaló definíciók általában ugyanazok, amelyek a fenti 2. szempont szerint a rossz érzéseket, a félelmet, a feszélyezettséget, a szégyent említették a tabuknak való engedelmeskedés okaiként.

A külső kényszert említő definíciók minden esetben a „társadalom”-ra, esetleg a társadalom által alkotott normákra, konvenciókra hivatkoznak a tabu forrásaként.

Belső késztetés

- „Amire nem is szeretnénk gondolni akkor sem, ha egyedül vagyunk”
- „Valamilyen belső késztetés miatt nem beszélünk róla, valami tiltja”
- „Amiről félvé vagy egyáltalán nem értekeznek”
- „Félelmet kelt, ezért kerülendő”
- „Amely feszélyezi az embereket”
- „Amit szégyenlek szóba hozni”

Külső kényszer

- „Amikről a társadalmi konvenciók miatt nem beszélünk”
- „A normák által tiltott dolog”
- „Társadalmilag nem tolerált”
- „Ami a társadalom számára egyfajta titok”
- „Olyan emberi cselekvés, amellyel szemben a társadalom elutasítóan lép fel”
- „Amiről mindenki tud, de a társadalom számára kellemetlen, ezért nem beszélünk róla”
- „A társadalom által érinthetetlennek minősített témák”
- „Olyan emberi cselekedet, tulajdonság, amely különböző okok miatt társadalmilag nem elfogadott, nem illik róla beszélni”

Érdekes, hogy egyetlen hallgató sem utalt olyan helyzetre, amikor a külső és a belső kényszerítő erők egyidejűleg működnek, egy irányba hatnak, inkább úgy tűnik, mintha mindig vagy csak az egyik, vagy csak a másik érvényesülne. Arra azonban több példa is akad, amikor a külső kényszert a személyes, belső késztetésekkel kifejezetten ellentétesnek mutatják be.

- „Amiről szeretnénk, de vallás, kultúra, félelem miatt nem beszélünk”
- „Amely az élet szerves részét képezi, mégis a társadalmi nyomás hatására nem lehet róla beszélni”.

A válaszokból az is megmutatkozik, hogy a fogalommal kapcsolatos egységes szempontrendszer teljesen hiányzik, nincsenek vonatkozó konszenzusos elemek, azokra leginkább a sajátosság/egyéniesség jellemző. A jelek szerint egyéni szinten tartalmilag teljesen eltérő a tabu fogalma, miközben a kifejezés hallatán elméletileg mindenki ugyanarra gondol: valamit valami miatt nem szabad mondani, láttatni, érzékeltetni, megtenni,

érinteni vagy gondolni. Az eltérés elsősorban a tabu tárgyában manifesztálódik, ahogyan az a továbbiakban kiderül.

Tabutipológiák

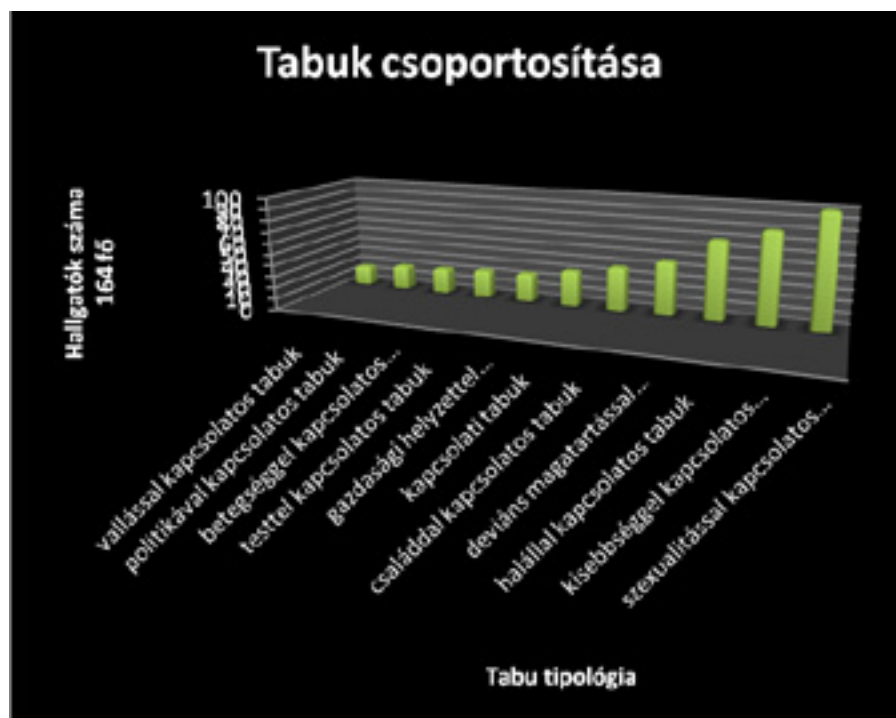
Mint arra fentebb már utaltam, kivétel nélkül minden csoport azzal az általános és többségi megállapítással indította a félévet, hogy ma már igazából nincsenek tabuk, és ezt az érvelést az internet által szolgáltatott vagy biztosított tartalmi alternatívák széles skálájával magyarázták. Ennek ellenére 10 perccel később különböző problémák nélkül mindannyian képesek voltak felsorolni egyenként minimum három, szerintük ma is érvényes tabut. Fontos megjegyezni, hogy mindez azelőtt történt, hogy egyáltalán belekezdünk volna a féléves közös munkába.

Az öt év alatt (2010–2015) a 164 fős minta tagjai mindannyian három-három tabut soroltak fel a nyitott kérdésre, írásban. Az így megnevezett tabuk a hallgatók válaszai alapján a következő nagy tematikai típusokba sorolhatók:

- szexualitással kapcsolatos tabuk
  - o (például a szexuális szokások, különleges szexuális játékok, szexuális perverziók, nemi identitás, hetero- vs. homoszexualitás, szexuális témák nyilvános megvitatása, szülővel való megvitatása, szexualitás a családban, vérfertőzés, pedofília, papok szexuális élete);
- kisebbséggel kapcsolatos tabuk
  - o (cigánykérdés, cigánybűnözés, antiszemitizmus, kisebbségek asszimilációja, etnikai hovatartozás, bőrszín, fajgyűlölet);
- halállal kapcsolatos tabuk
  - o (gyermekhalál és annak körülményei, öngyilkosság, eutanázia, halott családtag említése, haldoklóval halálról beszélni);
- deviáns magatartással kapcsolatos tabuk
  - o (gyilkosság, kínzás, erőszak, lopás, más tulajdonához hozzányúlás, drogfogyasztás);
- családdal kapcsolatos tabuk
  - o (családon belüli erőszak, válás, szeretet hiánya, családi problémák „kitergetése”, legbensőségesebb családi szokások);
- kapcsolati tabuk
  - o (hűtlenség/megcsalás, intim dolgok kibeszélése, expartner emlegetése az aktuális kapcsolatban, kapcsolat barátok expartnerével, tanár–diák szerelmi viszony);
- gazdasági helyzettel kapcsolatos tabuk
  - o (jövedelem, saját aktuális pénzügyi helyzet, nagy vagyon, gazdagság, szegénység, hajléktalanság);
- testtel kapcsolatos tabuk
  - o (meztelenség, testszag, anyagcsere, menstruáció, meddőség, szoptatás);

- betegségekkel kapcsolatos tabuk
  - o (fogyatékoság, tartós, súlyos betegségek, fertőző betegségek);
- politikával kapcsolatos tabuk
  - o (politikai hovatartozás, szélsőséges nézetek, náciizmus/fasizmus, demokrácia megkérdőjelezése, korrupció);
- vallással kapcsolatos tabuk
  - o (vallási hovatartozás, hitkérdések).

Az egyes típusokba sorolható tabukat a hallgatók az alábbi ábra szerinti gyakorisággal említették ma is létező tabuként:

Legtöbben a szexualitással kapcsolatos tabukat nevezték meg – legalább egyet a válaszadók csaknem mindegyike; legkevesebben – alig több mint tizedük – a vallásokkal kapcsolatban említettek tabukat.

A fenti tabutípusok mélysége és pontos tartalma mindig sokkal árnyaltabban jelent meg később egy-egy adott félév során, de azt már ez az előzetes felmérés is alátámasztotta, hogy a szexualitással kapcsolatos – vizuális, verbális, cselekvési, gondolati – megnyilvánulások esnek leggyakrabban a tabuizálási folyamat alá, vagyis számukra a szexualitás a legerősebb, leggyakoribb tabutéma egymás között a kortárs csoportban, a családban és társadalmi szinten egyaránt.

A vallási tabuk viszont távol állnak ettől a korosztálytól, holott a korábban részletezett 20. századi szakirodalom – elsősorban az antropológusok – a tabu eredeti terepének éppen a vallásos világgépet tartották.

A vallásnál alig magasabb a politikával kapcsolatos tabuk említési gyakorisága, ami azt jelzi, hogy jelen társadalmunkban ez a korosztály nem igazán érzékeli jelentős tabuizált területnek a politikát. Ennek azonban többféle oka is lehet: például a téma iránti érdeklődés teljes hiánya (ha nem érdekli őket, és nincs igényük ilyen tartalmú diskurzusra, akkor fel sem tűnik a tabuk jelenléte), esetleg a politikától való teljes és tudatos elfordulás. A „már nem tabu” kérdésre adott válaszok alapján (ld. alább) mégis az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy a politikát relatíve, a rendszerváltás előtti időszakhoz viszonyítva érzik ma kevésbé tabuizált területnek.

A spontán említés szintjén kiemelkedően erősek még a kisebbségekkel kapcsolatos tabuk (például a cigánybűnözés fogalma, az antiszemitizmus, a fajgyűlölet, az idegengyűlölet), melyekről a későbbi diskurzus tárta fel, hogy a hallgatók úgy vélik: egyetemi közegben erről tabu elindítani bármilyen előjelű diskurzust, mert az ebben a közegben élők feltehetőleg elítélik és/vagy kerülnek a téma felvetését is. Ezt a tabucsoportot tehát a megkérdezettek sajátos mikrokörnyezete erősíti fel – miközben ösztársadalmi szinten a témák széles körben jelen vannak, és bizonyos (noha eléggé zárt) körökben meglehetősen nyíltsággal vitathatók meg.

A harmadik leggyakoribb tabucsoport a halállal kapcsolatos tabukat tartalmazza. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a halál bármilyen formája – öngyilkosság, gyermekhalál, a haldoklás folyamata –,

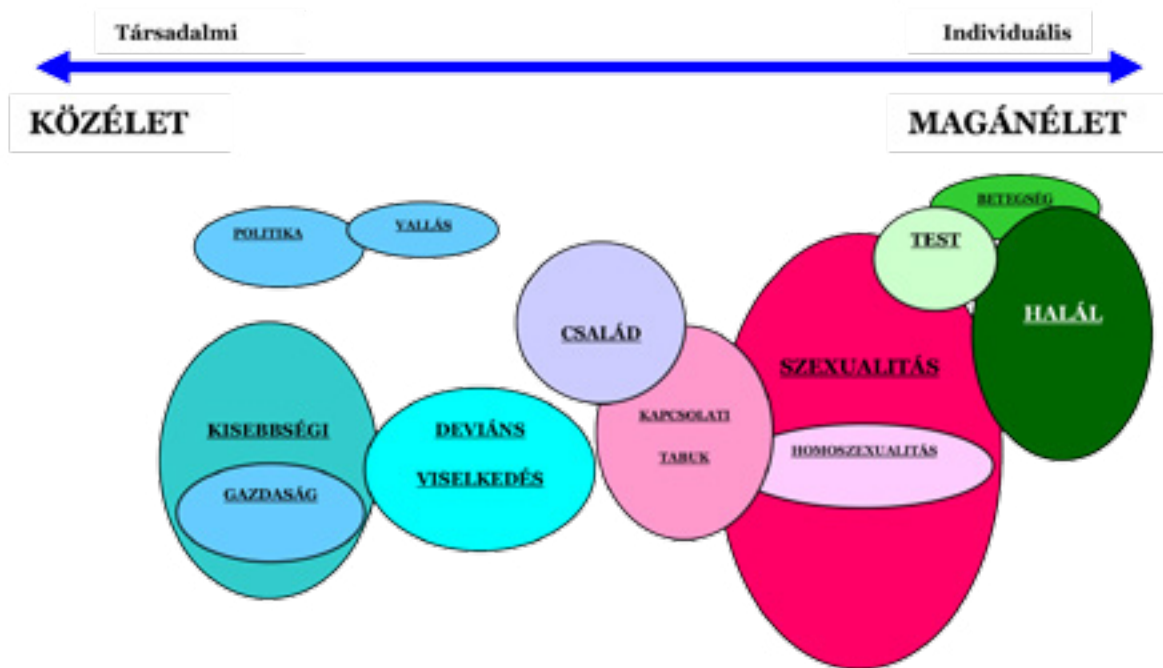
látványa és verbalizálása teljesen idegen számukra. Egyrészt nem meglepő, hogy életkori sajátosságaiknak megfelelően idegenkednek tőle, távolinak tartják ezt a folyamatot. Másrészt a halál virtualitásának párhuzamba állítása a valósággal túlságosan nagy kontraszt, ezt a hallgatók is érzik, de az átmenetre nincs megoldásuk, ezért inkább kerülnek. Rendkívül fontos, hogy a halálhoz, az elvesztéshez szorosan kapcsolódik a különböző intenzitású érzelmek megnyilvánulása is (sírás, szomorúság, kétségbeesés, félelem, fájdalom), amelyeknek kifejezése ebben a korosztályban meglepően nagy tabu.

Feltűnő, hogy az ún. kapcsolati tabuk (megcsalás, intim dolgok ki- és megbeszélése, expartner) viszonylag nagy súllyal vannak jelen ebben a korcsoportban – amit valószínűleg életkoruk és ebből adódó élethelyzetük magyaráz (párválasztás, családalapítás küszöbén állnak, ha van is tartós kapcsolatuk, többnyire nem hoztak még életre szóló döntéseket), emiatt ez a téma különösen élő és fontos számukra, a témát övező tabukat pedig nagyobb intenzitással érzékelik.

Vizuálisan ábrázolva ezt a 11 tabucsoportot a közélet–magánélet dimenzióban, azt láthatjuk, hogy több a magánéleti, intim szférába tartozó tabu. Az egyetlen igazán nagy súllyal szereplő közéleti téma a már említett kisebbségi kérdés, amelyet viszont az egyetem sajátos közege nagyít fel a megkérdezett hallgatók számára. A közéleti oldalon szereplő többi tabucsoport tabuit közelebről megnézve is azt

találjuk, hogy a válaszadók nem annyira a nagy társadalmi kérdésekre, mint inkább bármely témának a mikrokörnyezetük szintjén tapasztalható vetületeire koncentrálnak, s valójában az ott érzékelt tabukat említik.

Soroljon fel 3 olyan tabut, amit Ön ma tabunak tart Magyarországon (2. ábra)

A legmarkánsabb főcsoportok a test, a szexualitás és a kapcsolati tabuk, amelyek értelemszerűen összefüggenek, sőt néhol átfedik egymást. A test a másik (még individuálisabb) irányban a betegség-halál fogalomkörhöz is szorosan kapcsolódik.

A közéleti oldalon – a már említett kisebbségi kérdés mellett – a politikai és a gazdasági tabukat találjuk. Előbbi típusba leginkább az egyéni politikai nézetek megvitatását sorolhatjuk (különösen, ha szélsőségesnek számítanak), bár akad itt néhány általánosabb téma is. A társadalmi szintű gazdasági tabuk sem igazán érdeklik ezt a korosztályt, az ide sorolt korrupció is inkább politikai-etikai, mint gazdasági értelemben tabu számukra. Az egyáltalán felmerülő gazdasági jellegű tabutémák zöme elsősorban az egyéni vagy a családi gazdasági (azaz inkább pénzügyi-vagyoni) helyzetre vonatkozik. Itt is erőteljes eltolódás érzékelhető tehát az intim szféra irányába.

A vallás mint tabutéma szűkebb, mint a többi tipológia. A zsidóság mint vallás nem jelenik meg külön tabuterületként, mint ahogy bármely egyéb vallás sem. A zsidóság inkább etnikai hovatartozásként tabu, így a kisebbségekkel foglalkozó csoportba sorolható. Ez utóbbi csoportban egyébként legtöbbször a cigányságot említik mint tabutémát.

A deviáns viselkedés tekinthető még viszonylag közéleti jellegű tabucsoportnak, hiszen a társadalmi együttélés alapvető normáit érinti, ám közelebbről megvizsgálva az ide sorolt tabukat, újra csak azt találjuk, hogy a hallgatók mindezt egy individuálisabb

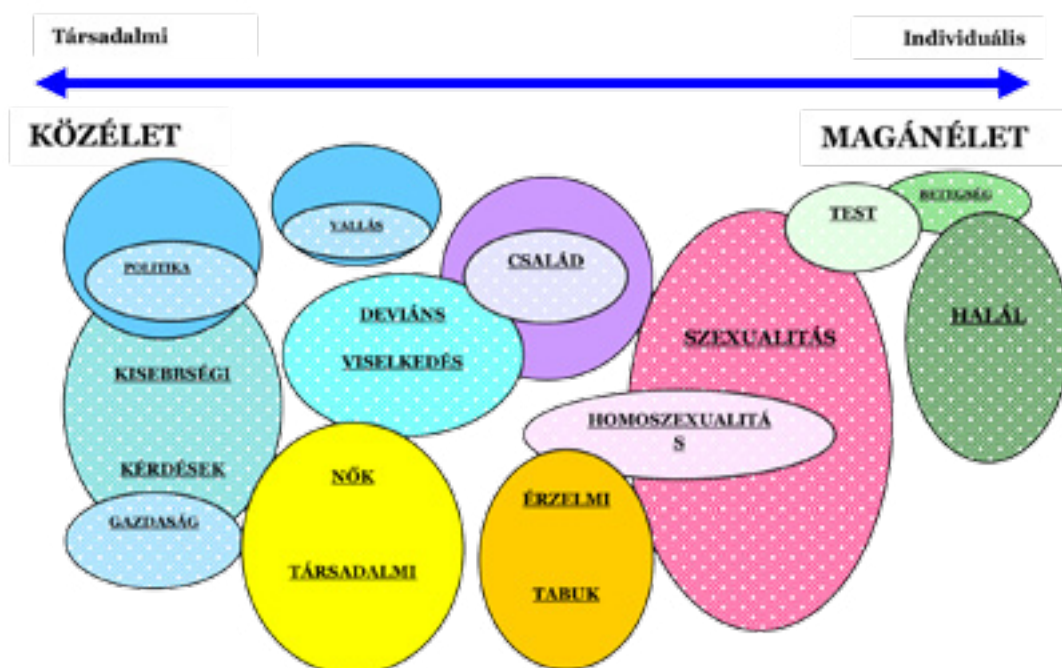
szinten értelmezték: olyan, többnyire cselekedeti tabukat találunk itt, amelyeket ők egyéni szinten megtanultak nem megtenni (ne ölj!, ne lopj!, ne bánts másokat!, ne drogozz!).

Az érzékelt tabuknak ez az erőteljes eltolódása a magánélet, a személyes mikro-környezet területére sok esetben magyarázatot adott arra, hogy egyes hallgatók miért nem tekintettek bizonyos témákat tabunak, miközben a csoport többi része határozottan igen. Előfordulhatott ugyanis (és elő is fordult), hogy egy nyitottabb szellemiségű, városi értelmiségi családban szabadon lehetett beszélgetni például a homoszexualitásról vagy máshol kényesnek számító politikai kérdésekről, devianciákról, halálról, így az ebben a közegben nevelkedett fiatal csak a csoport többségi véleményével szembesülve ébredt rá, hogy máshol – sőt, mondhatjuk úgy is: tár-

sadalmi szinten – ezek bizony nagyon is tabutémának számítanak.

Tovább árnyalja a képet (vagy tovább növeli a káoszt), ha megnézzük a hallgatók előfeltevéseit a már megszűnt tabuk készletéről. Az a legszembetűnőbb, hogy minimális változtatással akár újra felrajzolhatnánk az előző ábrát (a ma is létező tabukét), olyan sok az átfedés. A korábban tárgyalt 11 tabucsoport közül 10 itt is szerepel, egyedül a kapcsolati tabuk csoportja hiányzik. Némiképp megváltozott a térképen az egyes tabucsoportok súlya, jelentősége – jellemzően ilyen a politikai és a vallási tabuk területe, valamint a családi tabuké –, és lehetnek kisebb tartalmi változások a nagyobb témakörökön belül, de az összkép mégis azt mutatja, hogy ugyanabból a tabukészletből válogatva egy-egy tabut hol megszűntnek, hol ma is érvényesnek érzékelték a válaszadók.

Soroljon fel 3 olyan dolgot, amely Ön szerint tabu volt korábban Magyarországon, de ma már nem számít annak (3. ábra)

Az első látványos eltérés a jelenleg érvényes tabuk készletéhez képest, hogy a mára megdőltnek tartott politikai tabuk köre sokkal szélesebb, és jóval közéletibb (nyilvánosabb, megvitatottabb) jellegű. Ez egyértelműen a rendszerváltás tényéből ered: olyan tabuk szerepelnek itt nagyobb súllyal, mint a véleménynyilvánítás szabadsága, a gyülekezési jog, a szocialista rendszer bírálata vagy 1956 megítélése. Hasonlóképp sokan vélték úgy, hogy a vallási hovatartozás és a hitélet kérdései ma már kevésbé számítanak kényes tabutémáknak, mint néhány évtizede.

A kisebbségi kérdések, a gazdasági vagy a deviáns viselkedésre vonatkozó tabuk készlete szinte tökéletes átfedést mutat: ugyanazok a témák merültek fel a már megszűnt tabuk, mint a ma is érvényesek között. Ennek megítélése nyilvánvalóan attól függött, hogy az adott válaszadó a saját mikrokörnyezetében (család, szülőhely, jelenlegi kortárscsoport) melyik témával hogyan találkozott.

A családi életet övező, már érvénytelennek tartott tabuk készlete nemcsak bőségebb, hanem tartalmában is kissé eltér a ma érvényes tabukétól. A fiatal generáció jóval kevésbé érzi tabunak a családi élet olyan aspektusait, mint a házasságtörés, a házasságon kívül született gyermekek, az élettársi kapcsolat, a nyitott házasság vagy az apás szülés, de persze számos olyan elem is akad, amelyet itt is sokan említettek, ugyanakkor a ma is érvényes tabuk között is (pl. válás, családon belüli erőszak).

A mai tabuk készlete, mint azt korábban láttuk, a szexualitás témakörében volt a legbőségesebb, ez szerepelt legnagyobb súllyal a vizsgált korosztály életében. Az ide sorolható tabuk említési gyakorisága a már megszűnt tabuk felsorolásakor is magas volt, sok az átfedés is, de itt merült fel a legtöbb olyan téma és jelenség is, amelyet a válaszadók ma már nem éreznek tabunak, és a jelenlegi tabuk között nem is említették:

- szexuális tartalmak ábrázolása;
- szexuális vágyak piaci kielégítése;
- házasság előtti szex;
- nyilvános csókolózás;
- szexuális felvilágosítás.

Külön figyelmet érdemel a homoszexualitás kérdésköre, ahol a saját nemhez vonzódást, a homoszexualitás nyilvános vállalását mind a régi, mind a mai tabuk között sokan megemlítették, míg a melegházasság témáját inkább mai tabunak érezték. Ugyanakkor a válaszok alapján az az érdekes kép rajzolódott ki, mintha a lesbikus kapcsolatokat ma már kevésbé éreznék tabunak, mint a férfiak homoszexuális kapcsolatát.

A halál témaköréhez fűződő tabuk megszűnésére inkább csak általánosságban utaltak a hallgatók, azt állítva, hogy a halál mint olyan nem tabu többé. Ezzel szemben a ma

is létező tabuk között számos kisebb részjelenséget említettek: öngyilkosság, gyermekhalál, eutanázia, elhunyt családtagok emlegetése.

Súlyában, jelentőségében nem tér el a régi és a mai tabuk készlete a test és a betegségek tabucsoportjában sem. Rengeteg az átfedés, de a test témakörében felmerült néhány olyan megszűnt tabu is, mint például a testmódosítások (plasztikai sebészeti beavatkozások) vagy a „miniszoknya” (azaz általánosabban: a sokat megmutató öltözködési szokások); a betegségek körében pedig néhányan úgy vélték, ma már nem számítanak tabunak a lelki betegségek, az alkoholizmus, a drogfüggőség vagy a nemi betegségek.

Megjegyzendő, hogy nem csak azok érzékelték megdőltnek egy-egy tabutémát, akiknek valós élményeik voltak a téma szabad megvitatásáról, ábrázolásairól vagy elfogadottságáról – az is előfordult, hogy azért gondoltak megszűntnek egy tabut, mert soha nem kerültek olyan helyzetbe, ahol tabudiskurzus zajlott volna az adott témáról.

A már nem érvényes tabuk térképén megjelenik két teljesen új tabucsoport is. Az ide tartozó tabuk egyrészt a nők társadalomban betöltött szerepére vonatkoznak, másrészt a különböző privát érzelmi megnyilvánulások elfogadottságára.

Előbbi azt jelzi, hogy a nők önállósodási törekvései és az ezzel kapcsolatos politikai-közéleti szerepvállalásuk ma már elfogadottá vált, legalábbis ebben a generáci-

óban, míg korábban ez szerintük tabunak számított. Az alábbi – megszűnt – tabukat említették:

- nők politikai szerepvállalása;
- szingli életmód;
- nők, akik nem akarnak gyermeket;
- fogamzásgátlás;
- abortusz.

A másik ilyen tipológia az érzelmi tabuk besorolása a régiek közé. Ennek alapján a hallgatók úgy vélik, az intim szféra ma már jóval kevésbé intim, mint korábban, egyre elfogadottabb (már nem tabu) az érzelmek kinyilvánítása, az egymás előtti sírás vagy a negatív életesemények nyilvános megvitatása, a magánélet kitergetése – akár a médiában is.

***

Ezek a vélemények, mint az a következő részből kiderül, a szemeszter végére módosultak, átstrukturálódtak. Az egyéni tabukészletet nagymértékben befolyásolta a csoport egésze által felvetett – vagy elvetett – tabuk köre, valamint az alaposabb elemzések, amelyek után egyes tabuk tudatosultak, s vagy megerősödtek, vagy épp ellenkezőleg, teljesen eltűntek.

Kvalitatív tartalomelemzés, diszkusszióanalízis

A kutatásnak ebben a részében azokra a tendenciákra koncentrálok, amelyek jellemzően bemutatják, hogyan viszonyul ez

a korosztály a tabu jelenségéhez a mindennapokban, a saját környezetében, az általuk megnevezett társadalmi tabuk körében. Vizsgálom azt is, hogy milyen tabukat neveznek meg, és azok milyen dinamikával, kommunikációval működnek körükben, valamint hogy mennyire tudatosul bennük a tabuizált dolgok forrása, vagyis kitől, honnan származtatják azokat a dolgokat, amelyeket ők maguk tabuként kezelnek. Választ keresek arra is, hogy a felismert vagy tudatosult tabuk kihatnak-e – és ha igen, hogyan – az értékítéleteikre, hatással vannak-e szerintük a társadalmi szerepeikre és döntéseikre.

A korábban említett tudatosítási kényszer mint módszer az a helyzet, amikor az elkerülés, az elhallgatás – a csend – nem járható út a kutatási alanyok számára. Tipikusan ebben a helyzetben voltak az említett szeminárium hallgatói – bár minden félév elején lehetőségük volt arra, hogy a feltételek³¹ ismertetése után leiratkozzanak a kurzusról, amennyiben úgy érzik, hogy nem tudják, vagy nem szeretnék vállalni őket. Ha azonban már „belementek a játékba”, akkor kötelességükké vált, hogy igenis verbalizáljanak, aktívan megvitassanak olyan tabutémákat, amelyeket alapesetben szívesebben elkerültek volna.

A szakirodalom feldolgozása és prezentálása nem hagyományos módon történt, nem tartomelemzés, tartalomismertetés volt a cél. A feladat mindig az volt, hogy megvizsgáljuk: az egy-egy tudományos publikációban – minden hallgató által kötelezően – elolvasott eredmények vagy leírások átemelhetők-e (s amennyiben igen, hogyan) a mai magyar társadalmi és kulturális közeg működésének vizsgálatába, s ami még ennél is fontosabb: leképezhetők-e a saját életükre, szűkebb környezetükre. A hallgatók reflexív gondolkodásra „kényszerültek”, ami által képesek voltak párhuzamot, igazolást, hasonlóságot, vagy épp eltérést, elutasítást és változást felismerni a saját és környezetük tabusítási mechanizmusaiiban. Miután – a jegyzőkönyvek alapján – összesítettük az általuk javasolt szempontokat a tabu konszenzusos fogalmára, tabutipológiákra, ezekkel kapcsolatos problémafelvetésekre a társadalomban, a környezetükben vagy saját életükben, minden hallgató kiválasztotta azt a tabut, amelyet egyéni feladatként alaposabban megvizsgál majd.

Az így kiválasztott témákból megtartott prezentáció fontos formai elvárása volt, hogy a választott tabutémát az előadó képzőművészeti alkotásokon keresztül vezesse fel.

A kutatás kizárólag azokat a véleményeket elemzi, amelyek az órákon elhangzottak, illetve a dolgozatokban megjelentek. Nem reflektál azokra a tudományos elméleti diskurzusokra, amelyek ugyanezekben a témákban már megjelentek. Kifejezetten a domi-

---

³¹ A feltételek: aktív szóbeli részvétel és jelenlét bármilyen felmerülő téma esetén, önálló kutatás és prezentálás a kiválasztott tabutémában, a személyes érintettség kinyilvánítása és vállalása nem kötelező, de a felvetődött tabukkal kapcsolatos vélemény, problémafelvetés ismertetése igen.

náns tendenciák ismertetésére koncentrálnak, amelyek minden csoportban jellemzők voltak. Ez azért is viszonylag könnyen megoldható, mert a csoportok viselkedése, reakciói, konklúziói szemeszterről szemeszterre nagyon hasonlóak voltak; a különbségek tematikusan jelentéktelenek, inkább csoportdinamikai különbségeket említhetnék, de ez nem témája a disszertációnak, sem a módszertani írásnak.

A tabuk dinamikája a vizsgált minitáborban

Rejtett születésük...

Jellemző folyamat volt a kurzusok során, hogy az előzetes felvetéseket követően – amelyek cáfolták a tabuk létezését és működését – hamar megfogalmazódott a hallgatókban, hogy bizonyos tabukat eddig éppen azért nem realizáltak, mert ezekről soha, sehol nem tudtak-akartak beszélni, vagy nem volt alkalmuk a viszonyulás semmilyen formáját kinyilvánítani, így a tudatosítás sem valósulhatott meg.

„...valahogy lehet beszélni 56-ról, de most sokkal többféleképp NEM LEHET, mint ahányféleképp régen kellett róla kussolni. Tudom: a dédnagyapám az egyik munkás volt a tömegben, amikor a salgótarjáni sortűz volt a tömegbe 56-ban; mesélték, kik lőttek, ki hogy menekült...; nagyanyám egyik unokatestvére húzta el a faluban a Sztálin-szobrot

traktorral; mesélték, hogy ha nem emiatt kerül börtönbe, akkor lett volna 100 másik — ezt én egy 56-os tematikájú beszélgetésben nem mondhatnám el, mert sérteném az esemény kegyeletét. És értem is/egyedül is értek vele, hogy nem kell ezt HANGOZTATNI”.³²

A tabutéma más, mint egy vitatott téma. Az utóbbi erőteljesen támadható mindaddig, amíg minden oldal nem prezentálódik. A tabu olykor társadalmi termék, de előfordulhat, hogy nem más, mint egyfajta személyes érzelmi idegenkedés a felmerült cselekménnyel kapcsolatban, vagyis nagyon nehéz konszenzusra jutni már a fogalom definiálásakor is, miközben elméletileg maga a kifejezés – látszólag – mindenki számára ugyanazt jelenti. Éppen ezért kezdetben a kurzuson inkább olyan elemeket kerestünk, amelyek a többség számára elfogadhatóan részei a tabu fogalmának. Mindegyik csoportban kiderült, hogy az ún. határfogalmak és/vagy kommunikációs helyzetek olykor helyettesítik számukra a tabu fogalmát: hallgatás, elhallgatás, illetlenség, magánügy, elhatárolódás, csönd, norma, titok, szabály, erkölcsstelség. Mindegyik kifejezésben egy konkrét folyamat a közös: a tiltás, amely lehet külső és/vagy belső motivációjú. Az akadémiai Magyar Értelmező Kéziszótár szerint a tiltás az „engedély kifejezett megtagadása, amikor egy (káros vagy károsnak ítélt) cselekvést hangsúlyosan nem

³² Idézet egy hallgató dolgozatából.

szabad, nem lehet megtenni; egy (nem kívánatos) tett elkövetését, végrehajtását nyomatékosítva nem hagyják jóvá”. A tabuizálás folyamatában a tiltás forrása, indoklása, értelme sokszor ismeretlen, értelmezhetetlen. A hallgatók a tabuizált dolgok – például rögzült és számukra értelmetlen családi szokások karácsonykor, étkezések alkalmával, temetésen – többsége esetében nem tudták megjelölni azt a konkrét indokot vagy okot, amely miatt valamihez nem lehet nyíltan viszonyulni, vagy a formabontó viselkedést nem lehet elfogadni.

E korosztály elsődleges, legdominánsabb tabuizálási területe a test. A saját test és a másik test. A test, ahogy megszületik, ahogy laktál /tejet termel v. ettől elválaszt/, ahogy vonzódik egy másik testhez – amely lehet akár a saját, akár a másik nem képviselőjének teste –, amilyen színe van, ahogyan öltözködik, étkezik, megbetegszik, megerősösköl-ják, meghal. Az ezekkel az állapotokkal és folyamatokkal kapcsolatos verbális, vizuális, cselekvési, gondolati tabuk sokfélesége nem tud érdemben találkozni azzal a fejlett, technika – például internet – által kínált lehetőséggel, hogy természetesebben, nyíltabban viszonyuljanak a saját és mások testéhez. Az egyéni szocializáció során elsajátított normák, szokások, értékek pusztán átöröklődtek, és legtöbbjüknel nem történt meg az átadás, amelynek során értelmezések és párbeszédre révén válaszokat kaphattak volna ok-okozati összefüggésekre.

Differenciálni kell azonban a cselekvési és a vizuális tabukat, ugyanis az előbbi esetében jellemzően tanult, átvett viszonyulásokról beszélhetünk, amelyek alapjait a fiatalok dominánsan a családi közegből és/vagy kortárs csoportoktól veszik át. Például az eltérő vallású és származású (pl. zsidó vagy cigány) emberekről való nyilvános diskurzus esetében a tabusítási aktus jellemzően saját/hozott tapasztalatokra épül, amely tapasztalásnak markáns eleme az, hogy „nem beszélünk róla”. A vizuális tabu esetében a tabuhatárokat az egyéni – igencsak különböző – ingerküszöb mozgatja, így a reakciókban is nagyobb volt a szórás az egyéni sajátosságok miatt, de például a betegség, haldoklás, erőszak, szülés, szoptatás látványa legtöbbjükben idegenkedést, elfordulási reakciót eredményezett.

Az előítéletes magatartások ugyanakkor épp az egyetemi környezet miatt nehezen tudnak utat törni, mert ez a közeg nem tolerálja – látszólag vagy valójában – az intoleráns viselkedést és verbális megnyilvánulást. Emiatt az ezzel kapcsolatos, olykor szélsőséges gondolatokat a hallgatók csak saját – általában hasonló gondolkodású – közegükön belül, egymás véleményét és nézeteit támogatva, nem pedig ütköztetve tudják megbeszélni. Nincs lehetőségük arra, hogy nyíltan vitát kezdjenek – akár egy szeminárium keretein belül –, és megismerkedjenek hallgatótársaik véleményével. Emiatt az egyetemi közegben kerülendővé válnak például az olyan témák, mint a cigányokkal kapcsolatos félelmek, a meleg helyzetének elemzése és/vagy elfogadása-elutasítása,

a szexualitás, a halállal kapcsolatos félelmek.

A „normális ember”, „átlagember” kategóriája minden csoportban megjelent, és gyakran került elő referenciaként az elutasított magatartásformák kapcsán: „Viselkedjen normálisan!”, „Öltözzön úgy, mint egy átlagember!”

„Az én szememben valószínűleg egy olyan ember lehet normális ember, akinnek az értékrendszere bizonyos pontokon hasonlít az énáltalam elsajátított értékrendszerhez”.³³

„Az átlagember a normális kifejezéssel vonható párhuzamba. Ugyanúgy, mint ahogy a »normális« frázisra nincs univerzális definíció, úgy az átlagemberre sincs. Egy olyan társadalmi konszenzusnak titulált relatív értékítélet, mely szerintem skatulyázza magát az »átlagembernek« nevezett delikvenst, másrészt pedig kirekeszti azt, aki nem fér bele az »átlagember« képébe. Amúgy is, a normalitás középszerűség”.³⁴

A beszélgetések során hamar kiderült, hogy a „normálisan csináld!” felszólítás már gyermekkorban megjelent az életükben. A szülők hangoztatták a tiltás egy sajátos megfelelőjeként: „játssz normálisan!”, „egyél normálisan!”, „viselkedj úgy, mint egy normális ember!” Nyilvánvaló, hogy a szülők normalitási kritériumainak elemei-

ről nincs fogalma egy 2-5 éves gyereknek, de vélhetően egyik felnőtt sem tudja, hogy a másoknak melyek a normalitás kritériumai, mindaddig, amíg erről egy értelmező beszélgetés le nem zajlik.

Tapasztalataim szerint ezek az interpretáló diskurzusok a hallgatók környezetében rendre elmaradtak. A szocializáció és a tanulás során átgondolás nélkül vették át a környezetüktől a fogalmakat, és saját elképzelésük szerint töltötték meg jelentéssel – olyan jelentéssel, amelyet hasonlónak és a feltételezett elvárásokhoz idomulónak véltek. A 164 hallgató közül csupán 15 olyannal találkoztam, akiknél a tiltások és egyéb kritériumok, normák és értékítéletek kialakulásáról, okairól és működési mechanizmusairól párbeszéd zajlott a családban.

Megállapítható, hogy a legtöbb hallgató esetében a tabuk kialakulásának egyik legmarkánsabb oka az információhiány, az ok-okozati összefüggések feltárásának hiánya – amely a rákérdezéstől való félelemből fakad. A félelmek motivációja nem tapasztalatra épül, a fiatalok sokkal inkább feltételezett következményekre hivatkoztak: „mérgesek lesznek a szüleim”, „megvernek”, „elutasítanak”, „kiközösítenek”, „elveszítem a bizalmukat”, „nem beszélnek hozzám” stb. Emiatt elmaradtak azok a párbeszédok, amelyek egy-egy előítéletes magatartás okait tisztáznák, vagy feloldanák, például egy évtizedeken, generációkon keresztül cipelt, érthetetlen hagyomány röghöz kötöttségét.

³³ Idézet egy 23 éves férfi hallgató házi feladatából.

³⁴ Idézet egy 19 éves női hallgató házi feladatából.

A további tabugeneráló elemeket abban láttuk, hogy a hallgatók többsége nem rendelkezik megfelelő szókészlettel ahhoz, hogy beszéljenek az őket érintő tabukról, így például a családtagokkal nem beszélgetnek a halottaikról, beteg hozzátartozóikkal a betegségről, társukkal a szexuális problémáikról vagy örömeikről, vallásról, politikáról, szegénységről, kisebbségről. Mivel mindez nem lett része a mindennapi kommunikációjuknak, az ezekkel a helyzetekkel, életeseményekkel kapcsolatos szókincs sem alakult ki, nincsen gyakorlatuk, a verbális állomány rendkívül gyér. Emiatt a sokszor zavart és szorongást keltő helyzet miatt inkább az elkerülést, hallgatást választják. Ezek a választások szokássá formálódnak, amelyek beépülnek és elfogadottá, megkérdőjelezhetetlenné válhatnak. Nem természetes számukra, hogy azokról a problémákról beszélgeszenek egymás között, amelyek hosszú évek óta tabusítva vannak, sőt azt gondolják, hogy a környezetük tabusítaná magát a személyt, ha őszintén vállalná például azt, hogy öngyilkosságot kísérelt meg többször is, vagy a saját neméhez vonzódik, vagy zsidó vallású, vagy szélsőséges nézeteket vall.

Kiderült, hogy a hallgatók többsége nem tanulta és nem is tapasztalta meg a vitatkozásnak vagy az érvelésnek egy kulturáltabb, toleránsabb változatát, ugyanis nem tudnak különbséget tenni a között, hogy valamiről együtt gondolkodunk és érvelünk a saját hitvallásunk, értékítéleteink, döntéseink mellett, illetve a között, hogy mindezt indulatosan, a másikat ledarálva és megalázva párhuzamos beszélgetéseket folytatunk. Többségük az indulatokra alapozott vagy azt feltételező helyzetek megelőzése és az ehhez kapcsolódó félelmek miatt inkább elkerülő, hallgató vagy jellemzően rövidre vágott, lezáró diskurzusokban vett csak részt. Ezen a tabuizált, félelemmel, tartózkodással átítatott helyzeten lendítettek a képzőművészeti alkotások, amelyek segítségével megfogalmazódhattak azok a tabuk, amelyekről konszenzus született, és amelyek saját bevallásuk szerint is jellemzik ezt a korosztályt.

...és látványos lelepleződésük

A kutatás résztvevőinek körében nemcsak a tabuk múltbeli kialakulásának és rögzítésének dinamikája volt jellegzetes és sok esetben nagyon hasonló. Még látványosabb hasonlóságok jelentkeztek a kurzus keretében végzett közös munka során. Mindegyik csoportban jellemző volt az alábbiakban leírt folyamat – talán nem minden egyes hallgató esetében, és talán nem életük minden tabusított aspektusában egyformán látványosan, de mégis nagyon erőteljesen kirajzolódó tendenciaként –, amelyet a tudatosítás kényszere eredményezett.

A tabuk létezésének csaknem teljes tagadását – „nincsenek tabuk!” – a fogalom jelentésének tisztázására irányuló erőfeszítések hatására először elbizonytalanodás, gyanakvás váltotta fel – „lehet, hogy ez nálam/nálunk is tabu?”.

„A félév alatt rengeteg olyan témát ismertem meg, amelyet ha kontextusba hoztam a saját életemmel, rá kellett jönnöm, hogy rejtett tabusítás van bennem a fogalommal szemben”.³⁵

A felismerést, a tudatosítás első lépését sok esetben az ellenőrzés igénye követte – „megyek és megkérdezem otthon / a barátaimtól / a szűk környezetemben”. Ennek a folyamatnak többféle outputja – vagyis az érintett személynek, valamint a megkérdezett és így ellenőrzött „környezetnek” többféle reakciója – is előfordult a félévek során.

Amennyiben valaki már a megkérdezéstől is visszarettent, az azonnal jelezte számára, hogy valóban tabuval van dolga. Ezáltal a tabu tudatosult, még ha meg nem dőlt is.

„Apukám családjában, így nálunk is az érzelmeket szinte már szégyen kifejezni. Minden a látszaton és a külsőségeken múlik, a problémákat gyakran erőszakkal oldották meg, minthogy leülnének beszélgetni. Nagypám haláláról semmit nem beszélhettünk, sőt

³⁵ Idézet egy 21 éves női hallgatótól a jegyzőkönyv alapján.

úgy tettünk, mintha még élne, így megterítettünk neki is minden étkezésnél. Egyszerűen nem lehetett arról beszélni, hogy a Tata meghalt”.³⁶

Érdekes eredmények születtek akkor is, amikor egy-egy hallgató képes volt megtenni ezt a lépést, és verbalizálni a tabunak gyanított problémát. Találkozhatott határozott, merev elutasítással, ami szintén egyértelmű megerősítéssel szolgált egy adott tematika tabu voltára. De gyakran előfordult az is, hogy a kurzus résztvevői a kurzus közegén kívül egyszerűen az értetlenség falába és különböző elkerülési stratégiákba ütköztek, ami – kissé lágyabb, képlékenyebb formában, de – szintén mindig tabuk jelenlétére utalt:

„Nem értik a barátaim, de különösen a barátnóm, hogy mit akarok ezekkel a beszélgetésekkel elérni. Azt hiszik, hogy okoskodok. Miért kellene nekik másként viszonyulni a homokosokhoz vagy a hajléktalanokhoz? Minek kellene megbeszélni olyan dolgokat, amiket senki nem beszél meg?”³⁷

A leglátványosabb output – esetenként szinte már katartikus élmény – azokban az esetekben fordult elő, ahol az ellenőrzés, rákérdezés igénye valódi verbalizáláshoz, diskurzushoz vezetett, felszínre kerültek a berögzült szokások mögötti érvek és indokok – vagy éppen teljes mértékben meg is

³⁶ Idézet egy 19 éves férfi hallgatótól a jegyzőkönyv alapján.

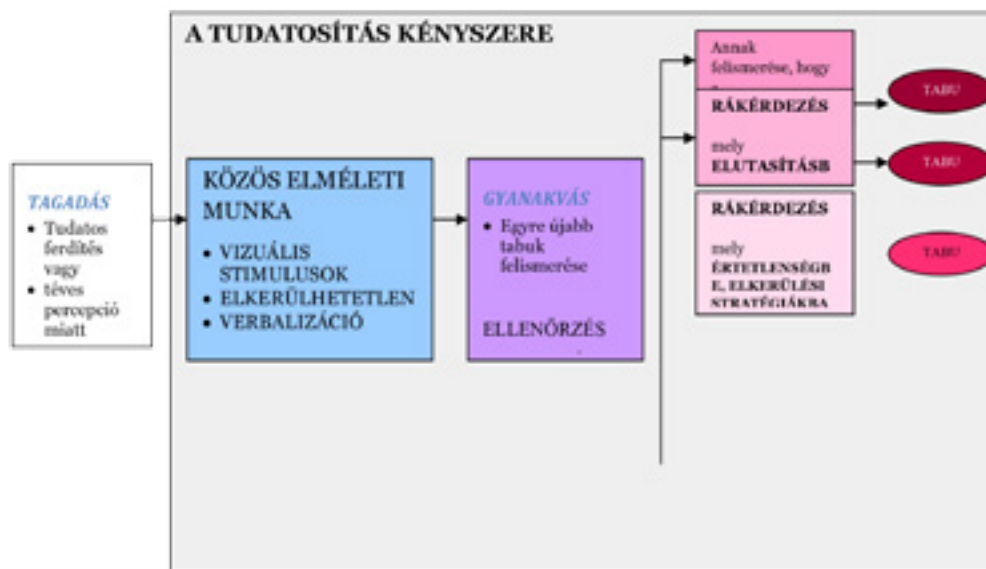
³⁷ Idézet egy 19 éves férfi hallgatótól a jegyzőkönyv alapján.

dőlt egy tabu az adott közegben. Amelyik hallgató ilyen esetekről számolt be, kivétel nélkül pozitív élményként élte meg a folyamatot.

„Kicsi korom óta nem értjük a húgommal, hogy otthon miért nem lehet a pénzről beszélni. Bármikor felhoztuk, Anyuék azonnal befogták a szánkát, vagy látványosan elkezdtek másról beszélni, vagy valami mást csinálni. A kurzus hatására tegnap vacsoránál előhoztam ezt a témát. Félttem, hogy mi lesz. Anyámék teljesen meglepődtek. Én meg pláne, mert elkezdtünk erről beszélgetni. Azt mondták, hogy mivel mi egy gazdag orosz család vagyunk, de Magyarországon átlagos iskolába jártunk, ahol sok szegény gyerek is élt, nem akarták, hogy a környezetünk tudjon az anyagi helyzetünkről, féltek, hogy bántani fognak minket, és jobbnak látták, ha mi sem tudjuk, hogy gazdagok vagyunk”.³⁸

„Hosszú évek óta úgy zajlik a karácsony, hogy néhány, már kibontott ajándékot becsomagolunk, és leviszünk a nagyszülőkhöz, ahol újra kibontjuk őket, és nagyon meglepődünk. A nagyszülők is tudják, hogy ez így működik, de mindnyájan játszunk a színjátékot, mert senki nem merte megkérdezni, hogy miért. Idén megkérdeztem, és kiderült, hogy az ördögnek sincs szüksége ilyesmire, úgyhogy per pillanat úgy tűnik, évi egy felesleges körtől és egy tabutól megszabadultunk”.³⁹

Összességében erről a folyamatról elmondható, hogy a tudatosítás kényszere indította el, amely – gyakran vizuális stimulusok segítségével – gondolkodásra, diskurzusra ösztönözte a minta résztvevőit, miközben elzárta előlük a különböző elkerülő stratégiák lehetőségét. A folyamat a következőképpen ábrázolható:

³⁸ Idézet egy 23 éves női hallgató dolgozatából.

³⁹ Idézet egy 20 éves férfi hallgató dolgozatából.

Legjellemzőbb tabuk elemzése a vizsgált korosztályban

A „pilot-kutatásban” már felsorolt, előzetes tabumegnevezésekhez képest a legjellemzőbb, a hallgatók által prezentálásra kiválasztott és a jegyzőkönyvek alapján konszenzusra került tabuk módosultak. Az átfogóbb tabutipológiákban nem, viszont az alcsoportokban nagyobb átalakulást tapasztaltunk. Az újabb és eddig nem tárgyalt tabukat – amelyek lehetnek cselekedeti, verbális és vizuális tabuk – az alábbi felsorolásban dőlt betűvel emeltem ki:

- szexualitással kapcsolatos tabuk (verbális és vizuális)
  - szexuális perverziók, szokások, homoszexualitás, *transzszexualitás*, szexuális témák nyilvános vagy szülőikkel való megvitatása, szexualitás a családban, *időskori szexualitás*, vérfertőzés, pedofília, *nimfománia*, *fogyatékkal élők szexualitása*;
- testtel kapcsolatos tabuk (vizuális)
  - meztelenség, anorexia, bulimia, *testtömeg*, *extrém testdíszítés*, menstruáció, meddőség, szoptatás, *nemváltás*;
- kisebbséggel kapcsolatos tabuk (verbális)
  - cigányság;
- halállal kapcsolatos tabuk (verbális, vizuális)
  - gyermekhalál és annak körülményei, öngyilkosság, halott családtag említése, haldoklóval halálról be-

szélni, *haldoklás*, *halott test*;

- családdal kapcsolatos tabuk (verbális, cselekedeti)
  - családon belüli erőszak, válás, szeretet hiánya, családi problémák „kitergetése”, legbensőségesebb családi szokások, *„nem akarok gyereket”*;
- betegségekkel kapcsolatos tabuk (vizuális, cselekedeti, verbális)
  - fogyatékoság, tartós, súlyos betegségek, fertőző betegségek, *pszichés betegségek*;
- *függőségekkel kapcsolatos tabuk (verbális)*
  - *drog, alkohol, szerencsejáték, pornó, mindezek megvitatása családon és ismeretségi körön belül.*

Az előzetes felmérésekhez viszonyítva jól látható, hogy bizonyos, korábban tabunak vélt dolgok a tudatosítás és a beszélgetések következtében eltűntek. Ezek leginkább a közélettel kapcsolatos tabuk voltak, így a politika, a gazdaság vagy a vallással kapcsolatos tabuk a megkérdezett hallgatók legnagyobb részét nem foglalkoztatják, bár senki nem beszélt szívesen vallási vagy politikai nézeteiről, mert féltek a hallgatótársak meg- vagy elítélésétől.

Tabuikat tekintve inkább az intimszférára koncentráltak, mindezek verbális és vizuális letiltottságára. Rengeteg dolgozat született azokról a dolgokról, amelyeket a hallgatók a saját maguk tabuinak vagy környezetükben tapasztalt, esetleg társa-

dalmi tabunak véltek: *vicc és kisebbség, abortusz a családban, erőszak, betegség, fogyatékoság, önkényuralmi jelképek látványa, tabu és tisztelet kapcsolata, tabu és a szabályok által tiltott aktusok kapcsolata, a tabu létjogosultsága és szerepe a médiában, keresetről, korrupcióról való beszéd tabuja* stb.

Mindezek közül négy téma minden csoportban masszívan jelen volt, hosszú vitákat, indulatokat, érzelmi generátorokat indított be, így ezek feldolgozási módját és eredményeit mutatom be részletesebben.

Test – szexualitás – homoszexualitás

A tabutudatosítás folyamata

Minden csoportra igaz volt, hogy a test és szexualitás témáját nagyon messziről kellett indítanunk. Abban előzetesen megegyeztünk, hogy nem tudjuk és nem is akarjuk tudni, hogy mi történik a hálósobákban. Amihez hozzáférésünk van, az a nyelv: a vizuális és a verbális nyelv, valamint az egyéni tapasztalás narratívái. Nagy problémának tekinthetők a személyes tapasztalatok alapján történő általánosítások, amelyek legtöbbször normatív diskurzusok formájában látnak napvilágot, és válnak egy-egy csoport vagy közösség referenciális szintjévé.

Ezeket az alapvető diszkurzív „hibákat” megelőzendő, rengeteg képzőművészeti alkotásról beszélgettünk kezdetben – az ókori görög és római képektől kezdve Egon Schiele festményein és grafikáin keresztül egészen Andres Serranóig. Az elején a látottak megnevezése is rendkívüli nehézségbe ütközött: „izélnek”, „azt csinálják”, „ungabunga”, „etyepetye”, majd hangos vihogások közepette előkerültek az obszcén kifejezések. A különféle pózokban szerelmeskedők és az aktusok látványából fakadó általános zavart először átfordítottuk az alkotások formai elemzésébe. Nem műelemzéssel, hanem az elemzési szintek első lépéseivel indultunk: első benyomások, milyen a kép hangulata, milyen érzelmeket vált ki a látvány, mi a kép témája, mondanivalója. Mivel a csoport minden tagjának részt kellett vennie a beszélgetésekben, nagyon lassan – a látottak több órán át⁴⁰ zajló értelmezésén keresztül – eljutottunk azokhoz a kifejezésekhez, fogalmakhoz, amelyekkel már „legálisan” lehetett a szexről vagy a szexualitás szerepéről, funkciójáról beszélni a múltban, a jelen életükben.

Ugyanazt a folyamatot tapasztaltam, amelyet Valerie Tasso írt le 2008-ban: „Nem érinteni: pontosan ezt tesszük a szexszel, miközben azzal áztatjuk magunkat, hogy mást sem csinálunk, csak beszélünk róla (...), de amiről oly nagy nyíltsággal beszélünk otthon

⁴⁰ A szemináriumok időtartama 4 óra.

és a médiában, az nem más, mint amit a szex helyett alkottunk meg: »a szex normatív diskurzusa« (Tasso 2008:33).

Tabudiskurzus

A diskurzust magából a testből indítottuk, ugyanis a tabusítást nem kizárólag az ábrázolásmód eredményezi, hanem a tabuként kezelt emberi test, amely sejtek, szövetek szervek összessége, s amely rendkívül sokféle funkciója mellett nemcsak a fajfenntartást, hanem az örömszerzést is szolgálja, ráadásul az esetek többségében nem beszélhetünk tökéletes testről, hanem aszimmetrikus, olykor deformált testekről. Ami megdöbbenő, hogy ezeket az alapszintű ismereteket tudatosítani, rögzíteni kellett ahhoz, hogy távolodjunk az erotikától, és a testről, szexualitásról úgy tudjunk beszélgetni, mint ami önálló entitással rendelkezik, aminek természetes létjogosultsága van mindenki életében, és aminek verbalizálása és vizualitása is fontos.

Nem csak az derült ki, hogy saját testüket és szexualitással kapcsolatos tevékenységeiket, szokásaikat, gondolataikat tabuizálják. Az idősebb generáció szexualitáshoz fűződő viszonyát – már önmagában azt a tényt, hogy élnek nemi életet –, valamint az azonos neműek vagy eltérő korosztályú emberek szexualitását a többség kifejezetten visszataszítónak tartja. Ezt Otto Dix *Alte Liebespaar* és Serrano alkotásait elemelve minden csoportban lejegyeztük.

A tökéletesség látszata és az arra való törekvés, hogy semmi rossz ne kerüljön nyilvánosságra az egyénnel és környezetével kapcsolatban – a „csak semmi abnormalitás” –, egészen primer szinten működik ebben a korosztályban, és csaknem mindig a testre és a külsőre irányul. A testes ember kövérsége, a túl vékony test, a fiúsan öltözködő lány, a lányosan öltözködő fiú, a kirívóan öltözködő nő, a túl elegánsan öltözködő férfi, a tetováltak, a kék hajúak, a piercingesek, a kopaszok, a fésületlen hosszú hajúak mind-mind tabusított vagy elkerülésre ítélt személyek a vizsgált csoportokban, még mindig, holott ezen külsőségek látványa az elmúlt 10–15 évben Magyarországon is csaknem mindennaposá vált.

Érdekes, hogy mindezen jegyek nem a már tapasztalt sztereotip gondolkodás miatt voltak számukra zavarók, hanem azon folyamat miatt, amely ebben a korosztályban látványosabban zajlik, mint korábban: a nemi karakterek és sajátosságok köbévésett jegyei felbomlóban vannak, hiszen a nem biológiai külsőségekre koncentrálva még tovább lehet árnyalni a képet; a férfi és a női pólusok között további három különböző nem található.⁴¹

A testtel kapcsolatos tabudöntés ebben a helyzetben – az előítéletes magatartás realizálása után – kétirányú interakció

⁴¹ A *herms*, azaz a valódi hermafroditák, akik női és férfi nemi szervvel egyaránt rendelkeznek; a *merms*, a fejlettebb maszkulin nemi jellegű hímnemű pszeudohermafroditák és a *ferms*, a nőnemű megfelelőjük. In Huszár 2013:146.

eredménye volt. Egyrészt amikor a hallgatók kinyilvánították, hogy a csoportban kit vagy kiket tekintenek az előítéleteiknek megfelelő személyeknek, akkor azt is el kellett mondaniuk, hogy miért kerülnek az ilyen egyéneket, másrészt a „kiválasztott” személyeknek reagálniuk kellett a felvetésekre. Az esetek nagy részében a szembesítés – ha az előítéleteket nem szüntette is meg – elindított diskurzusokat a hallgatók között, amelyekben kimondódtak olyan tabuk, amik az adott külsőségek sajátosságaihoz vezettek. Egyébiránt az is megdöbbentő volt, hogy a fentebb említett külsejű hallgatók minden csoportban egyedül, külön ültek, és körülöttük „légüres tér” volt, mindaddig, amíg a velük kapcsolatos előítéleteket át nem beszéltük, és a „tudatosítás kényszerével” nem szembesítettük, hogy a körünkben kik azok a hallgatók, akik az említett külső jegyekkel rendelkeznek. Amikor az érintett hallgatók elmondták viszonyukat saját külső jegyeikhez, öltözködésükhöz, amelynek hátterében sokszor tragédia, betegség, családi konfliktus állt, akkor – immár sokadszorra – a csoportok tagjaiban tudatosult az a felismerés, hogy az előítéletes magatartás és sztereotípiák, amely a párbeszéd és a kérdés hiánya miatt félelmet és ezáltal tabut szül, hogyan tabusítja azt a személyt – lehet hajléktalan, mozgássérült, színes bőrű, kövér stb. –, akit elkerülnek.

A tökéletesség illúziója, amelyet elsősorban a média és az internet világa közvetít számukra, csaknem minden hallgató fejében toposzként él. Az ettől való minimális eltérés is előítéleteket, félelmet, megvetést és szorongást ébreszt, amely tabusítási folyamatot generálhat. A testséma eltorzult és idealizált prototípusai – és természetesen a rendkívül bonyolult pszichés indokok – több hallgatónál is anorexiás megbetegedéshez vezettek, amelyről az érintett fiatal nem tudott, illetve nem mert beszélni a családtagjaival, a környezetében élőkkel, mert a háttérben álló problémák érintették volna azokat a családi konfliktusokat, amelyek ugyancsak tabuizálódtak az idők során.

„A tabu része véleményem szerint abban rejlik, hogy senki sem mondja ki, hogy »anorexia nervosám van«. Mindenképpen azért, mert ezt hiszik természetesnek, illetve nélkülözhetetlennek. Teljesen átalakul a nézőpont, elcsúsznak a határok. Nekem a nagyon vékony a normális és a szép, akik egyébként átlagos alakokkal rendelkeznek, azok már mondhatni a telt kategóriába tartoznak”.⁴²

„Rövid hajúként én voltam a fiús kislány, nem tudom, vajon hosszú hajjal hogy lett volna, viszont ha jól emlékszem, mindig vonzottak a fiús dolgok. Úgy gondoltam, egy lány akkor igazán beleváló, jó fej, ha a fiúkkal viccelődik, fiús dolgok iránt érdeklődik, és pár lépés távolságot tart a nagyon lányos játékoktól, szórakozásoktól, játszmák-

---

⁴² Idézet egy 21 éves női hallgató dolgozatából.

tól. Újra itt a definiálatlan fiú és lány. Milyen az a nagyon lányos? És vajon a rövid hajú fiús kislány volt előbb, vagy az, hogy én valóban jobban élveztem a dinoszauruszok társaságát, mint a Barbie babákét? Nem tudom. Csak azt érzem, hogy ezzel nem vagyok egyedül, de mivel nem tudok senkivel erről beszélni, így nem tudom, hogy mások mit kezdenek ezekkel a dolgokkal”.⁴³

A homoszexualitással kapcsolatos zavar nagyrészt éppen abból fakad, hogy a normák vagy tabuk – sokszor egymásnak ellentmondóan – stabilan tartják magukat, miközben javarészt elvesztették társadalmi funkciójukat, de legfőképp – a meleg esetében – aktualitásukat. Mégis, „másságuk” valamilyen ősrégi beidegződés, kulturális öröklődés, szocializáció következtében továbbra is társadalmi csoportok megkülönböztetéséhez, sokszor kirekesztéshez, olykor társadalmi szankciókhoz vezet.

„...ami a csoport tagjai számára vagy egy nagyon erős tabu – vagy éppenséggel csak valami furcsa, undorító jelenség – az az, hogy én magam is jobban vonzódok a saját nememhez.

Részben már az is hogy ezt »vállalja« az ember, megnehezíti az egészet, mert azt sugallja, hogy következménye lehet, és sokszor van is. Itthon az egyik legnagyobb tabu arról beszélni, hogy én

bárkivel tudassam ezt, főként egyetemi körökben, mert az szörnyű következményekkel járhat a jövőmre nézve...”.⁴⁴

Mindez azért meglepő, mert a melegekkel kapcsolatos információk, civil szerveződések, szakirodalom, hírek, események elvileg mind azt a célt szolgálják, hogy az elfogadás és tabuizálás ebben a témakörben fel- és megoldódjon, vagy legalábbis a toleranciának bizonyos szintjéig elérjen. A kurzusokon részt vevő hallgatók 90 (!) százaléka azonban egyáltalán nem indult el az elfogadás irányába, sőt, az erről kialakult kezdeti beszélgetések nagy része elutasító magatartással zárult:

„ne mutogassák a buzik magukat!”

„undorító”

„elfogadom, csak ne lássam”

„köcsögök”

„én sem táncolok az utcán egy szál bikiniben”

„viselkedjenek normálisan!”

Mindeközben ugyanezek a fiatalok teljes biztonsággal ismerik és ismertetik az elfogadással, toleranciával kapcsolatos „normatív diskurzust”. Ez a szerepjáték vagy verbális színjáték – amikor tudom, hogy kivel miről hogyan kell beszélnem –, teljesen torz képet mutat nemcsak az elemzők, hanem a hallgatók között egymás előtt is. A tabuk tudatosítási folyamatában többször is eljutottunk egy-egy téma kapcsán abba a fázisba, amikor megtörtént annak felis-

⁴³ Idézet egy 23 éves női hallgató dolgozatából.

⁴⁴ Idézet egy 25 éves férfi hallgató dolgozatából.

merése, hogy például a szexualitás, a melegek kérdése vagy a testiséggel kapcsolatos problémák mások számára is tabunak számítanak: „Nem vagyok ezzel egyedül!!!”

„Arra az eredményre jutottunk, hogy az az állításunk, mely szerint a 21. században nem léteznek szexualitással kapcsolatos tabuk, nem igaz. Általánosságban ugyan nem okoz gondot beszélgetni a szexről, ám ha a saját szexuális élet kerül szóba, akkor attól nagyon sokan elzárkóznak. A nem megszokott szexuális tartalmakról való beszélgetések pedig a nők nagy részének kellemetlenséget okoznak, és gyakori, hogy nem mondják ki magát a szót/fogalmat se (pl. anális szex helyett a szociodramában úgy szerepelt az aktus, hogy »megtettük azt«, tehát csak utalószavakat használtunk a konkrét fogalom helyett). Tehát kimondhatjuk, hogy a szexualitásról való verbális kommunikáció a mai napig nehézségeket okoz, és különböző aspektusaiban tabunak tekinthető”.⁴⁵

Nyilvános szoptatás

Tabudöntés

Az egyik legnagyobb vita minden csoportban a nyilvános szoptatás tabuja volt. Azért kell külön kiemelni ezt a témát, mert a tabudöntés ebben az esetben volt a legkézzelfoghatóbb. Az érvek–ellenérvek ütköztetésének eredményeképp nagyszámú belátással és felismeréssel minden csoportban le lehetett zárni az ezzel kapcsolatos, masszívnak tűnő tabukérdést. A vizuális „stimulusok” ismét sokat segítettek a folyamatban, amelyet az a rácsodálkozás indított el, hogy már az őseink is szoptattak, és a Kr. e. 4. században már készültek erről a tevékenységről szobrok és képek.

Bár ez a korosztály még nem érintett a kérdésben, de minden előzetes átgondolás nélkül, reflexszerűen utasítják el annak látványát, hogy egy nő nyilvánosan megszoptassa gyermekét.

„Inkább szexelnék nyilvánosan a Jászai Mari téren, mint hogy megszoptassam a gyerekeimet”.⁴⁶

Választ kerestünk arra, hogy ennek az – elsősorban vizuális – tabunak mi lehet a forrása. A hiányos öltözet nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy a baba nyugalommal hozzáférhessen az anyamellhez, anélkül hogy letakarnák a fejét – amit számos ok miatt

⁴⁵ Idézet egy BA-s csoportmunka összefoglaló dolgozatából.

⁴⁶ Idézet egy 19 éves női hallgatótól a jegyzőkönyv alapján.

(pl. forróság) nem biztos, hogy jól viselne. Zavaró lehet számára az is, ha az anya a szoptatás helyett folyamatosan arra koncentrál: mi látszik ki a testéből, melléből, és mit szólnak a körülötte lévők. Vajon mi az oka, hogy ennek az ősi és természetes, ösztönös megnyilvánulásnak számos ellenzője akad? A hallgatók szerint a női mell látványa és az ehhez társuló pozitív vagy negatív viszony, az asszociációk, amelyeknek eltérő irányultságai lehetnek.

A gyermek és az anya szoptatás közben rendkívül bensőséges kapcsolatba kerül, így amikor ez a fajta intimitás nyilvánosságot kap, sokan érezhetik magukat kényelmetlenül.

Ezzel párhuzamosan elindulhat – tudatosan vagy tudattalanul – egyfajta szexuális aktusra irányuló fantázia, ami így már megalapozhatja a normasértő magatartás megállapítását, ám nem magyarázza meg, hogy mitől más ugyanez a vizuális megnyilvánulás, mint egy csaknem fedetlen női mellé, amelyet naponta bárki bárhol láthat. A beszélgetések alapján úgy gondoljuk, hogy a fiatalok számára a nyilvános szoptatás aktusában látható női mell egészen más kontextus, mint egy delegáltan szexualitást reprezentáló mell látványa. Az előbbi indirekt, olyan, mintha az ember leskelődne, mintha valami illegális dolgot csinálna, míg az utóbbi „legális”, bár maga az aktus, a meztelen női test nézése – a hallgatók szerint – szintén társadalmilag tiltott zóna.

A hallgatók többsége soha nem gondolta végig a laktált gyermek szempontjait, pél-

dául, hogy bármikor megérezhet, ha igény szerint étkezik – ahogy egy felnőtt is.

Ugyanakkor – mint a tabusított aktusok legnagyobb részében – a legfontosabb indoklás az attól való félelem volt, hogy „mit szólnak majd mások, mit gondolnak rólam mások”. Kivétel nélkül mindenki el tudta mondani, milyen szemrehányásokat, bántságokat, ítélkező szavakat kapnának, mind ezt anélkül, hogy valóban megtapasztalták volna ezeket a reagálásokat. A szembesítés ezzel az irracionális, kreált helyzettel elindított bennük egy lassú, nagy önkontrollt igénylő mechanizmust, amelynek során gyakran kellett azzal szembesülniük, hogy normarendszerük kialakulásában erőteljes szerepet tölt be a megalapozatlan előfeltételezés.

Sokkal fontosabb a komfortos szociális állapot, amelyben elfogadják őt, mint „jól viselkedő” anyát valamilyen ismeretlen eredetű norma alapján, mint a gyermekük alapvető fiziológiai szükségletének kielégítése. Ez a – goffmani terminus alapján (Goffman 2008) – „homlokzat” anyyra meghatározó a vizsgált korcsoportban, hogy képes minden homlokzatidegen „terméket” eltakarni, elfedni, tabusítani annak érdekében, hogy a számára fontos kulturális, társadalmi vagy esetleg szubkulturális csoporthoz tartozását biztosítsa.

A szoptatás szépségeit végigtekintve, a funkció előnyeit és hátrányait végiggondolva, civil szervezetek akcióit és honlapjait végigböngészve, valamint végigkövetve a 2015 májusában kirobbant társadalmi ítélkező vitát, amely ellen tiltakozva anyák

szoptatták gyermekeiket a Nyugati téri McDonald's-ban, talán ez volt az egyetlen tabu, amely a felismerés és tudatosítás után látványos tabudöntést indított el nemcsak a női, hanem a férfi hallgatók körében is.

„Elovestam néhány cikket, amit a Tanárnő javasolt⁴⁷ és úgy látom, hogy bazi nagyot tévedtem nyilvános szoptatás ügyben. Kicsit el is szégyelltem magam”.⁴⁸

„Nem is értem, hogy miért nem jutott eszembe, hogy a mell végén egy gyermek van, aki épp ugyanúgy eszik, mint én (...) nem értem, hogy ebben mi volt nekem eddig tabu (...) szerintem csak mentem a többiek után”.⁴⁹

Kisebbségek – cigányság

A tabutudatosítás folyamata

A jegyzőkönyvek alapján az elmúlt öt évben a legintenzívebb, ugyanakkor a legelfojtottabb érzelmi indulatokat a romákkal kapcsolatos beszélgetések hívták elő. A hallgatók közötti véleménykülönbségek kezdetben polarizálódtak, vagyis a hallgatók egy részénél a teljes elutasítást tapasztaltuk, míg néhányuknál a teljes elfogadást – középutas viszonyulást nem. A cigánysággal foglalkozó képzőművészeti alkotások bemutatására, illetve a romákkal foglalkozó aktuális társadalmi kérdések ismertetésére az öt év alatt csupán egyetlen hallgató jelentkezett. A kisebbségekkel – elsősorban a romákkal – kapcsolatos felütések a csoportokban rendkívül óvatosak és határozottan elutasítók voltak. Önmagában problémát okozott a megnevezés: cigány vagy roma. A „cigány” szót mindig kicsit halkabban, bizonytalanabban ejtették ki, míg a „roma” kifejezést határozottabban, hangosabban, de mindkét hangsúly elütött a hallgatók természetes beszéderősségétől.

Az is problémát jelentett a hallgatók számára, hogy szerintük az egyetemi közegben tilos bármilyen előjelű beszélgetést indítani ebben a témában, mert olyan verbális retorzió követi, amelyet nem szeretnének magukra vállalni. Így nem ismerik egymás véleményét, álláspontját, nem tudják elmondani saját averziójukat, félelmeiket, problémáikat, és kérdéseket sem tudnak nyilvánosan megfogalmazni. Ha részt vettek is olyan kurzuson vagy konferencián, ahol a cigánysággal kapcsolatos kérdésekről, kultúrájukról lehetett hallani, ott sem mertek megszólalni vagy érdeklődni, kifejtetni kétségeiket, mert

⁴⁷ A La Leche Liga írásai.

⁴⁸ 20 éves női hallgató hozzászólása a jegyzőkönyv alapján.

⁴⁹ 24 éves férfi hallgató hozzászólása a jegyzőkönyv alapján.

tapasztalataik szerint a beszélgetések csak egy irányba mutattak: ez pedig a feltétel nélküli elfogadás, azaz túlzott ideáltipikus elvárás egy olyan helyzetben, ahol az intoleráns attitűdök ismertetésének nincs terepe. Ez a prekoncepció, illetve tapasztalat nagyon erősen él a hallgatókban, így a romákról elindított diskurzus során hamar kiderült, hogy meglehetősen erős taburól van szó.

A romákkal kapcsolatos általános attitűd a vizsgált csoportokban dominánsan elutasító volt, de érdekes tapasztalat, hogy ezt kezdetben nem szívesen vállalták, ugyanúgy, mint a melegekkel kapcsolatban sem. A tabutudatosítás folyamatának kezdeti szakaszában ezeknél a hallgatóknál a „normatív diskurzus” dominált, vagyis azt a tanult szó- és viszonyulás-készletet használták, amelyet az évek során a nyilvános diskurzusthelyzetekhez megtanultak alkalmazni:

„Nincs semmi bajom a cigányokkal, tudom, hogy nehéz helyzetben vannak, többségük szegény, de én sem kötöm az orrukra a saját problémáimat”.

„Persze, más a kultúrájuk és én ezt tiszteletben is tartom, de minek vonulnak és üvöltöznek csoportosan?”

„Engem nem szoktak bántani, nem igazán érdekelnek”.

Tabudiskurzus

A cigánysággal kapcsolatos tabu kibontása általában két lépésben történt: első lépésben elmesélték a saját tapasztalataikat, megfogalmazták az – olykor szélsőséges – előítéleteiket, félelmeiket, második lépésben megpróbálták értelmezni, a tabuizálás okait, forrását feltérképezni vagy legalább realizálni.

Az egyéni tapasztalatok mindegyike valamilyen konfliktushelyzethez kötődik, amelyben előfordult fizikai bántalmazás is, molesztálás, kötekedés és verbális agresszió. Sok történet központi eleme volt a „kulturálatlan viselkedés” tömegközlekedési eszközökön, közösségi színtereken. Az elmesélések alapján mindig a romák voltak a generáló személyek, és a hallgatók minden esetben jogosnak vélték indulataikat, félelmeiket. A sztereotípiák kialakulásának fő forrását a beszélgetések elején kizárólag ezekhez a konkrét eseményekhez köttették, nem jelölték meg mást. Ugyanakkor az ismert kliséket említették meg ők is, amikor arról kezdtek el beszélgetni, hogy kinek mi a problémája a romákkal:

„a cigányok nem tisztelik a tulajdont”

„erőszakosak és gátlástalanok”

„segélyből élnek”

„lopnak”

„intoleránsak”

„élősködők”.

Érdekes, hogy a romákkal összefüggésben a testtel kapcsolatos normalitási kritériumok kizárólag a bőr színére redukálódtak, miközben többször is tapasztaltuk, hogy ebben a korosztályban a külsőségek minden kódja meghatározó. Ennek egyrészt az az oka, hogy azok a hallgatók, akik kizárólag a sérelmeikre koncentráltak a romákkal kapcsolatosan, a bőrszínhez – mindegy, hogy külső megjelenésük rendezett, rendezetlen – kontroll vagy átgondolás nélkül egyféle személyiségvonást vagy szociális viselkedést rendelnek. Emiatt kizárólag a bőrszín a meghatározó, a további külső jegyek mellett elsiklanak. Amikor a beszélgetések közben tudatosult bennük ez a torz értékelési struktúra, teljes elutasítással, tagadással találkoztunk, és ilyenkor gyakran előkerült a „külső nem számít” kijelentés, amely súlyosan ellentmond a mindennapi értékítéletek gyakorlatának.

Megkérdeztük, hogy a rossz tapasztalat a cigányokkal milyen arányban áll a nem cigányokkal tapasztalt konfliktusokkal, és kiderült, hogy az esetek legnagyobb részében hasonló előfordulási gyakorisággal tudtak felidézni nem romákkal kialakult konfliktushelyzeteket. Ez a szembesülés néhány hallgatónál elvezetett a felismeréshez, hogy a konkrét helyzet miatt kialakult félelmüket megelőzi a sematikus és durván előítéletes attitűd. Rájöttek, hogy a szocializáció, a média, az ismerethiány és a közös gondolkodás hiánya is erősítette a sematikus gondolkodást, majd – mivel legtöbbjük környezetében fel sem vetődhet a romaságról való diskurzus – saját maguk tabusították a témát és kialakult félelmeiket:

„Ilyen, tulajdonképpen hétköznapi szituáció mondjuk fehérként (gádzsiként) cigány társaságban ülni. Sok szempontból és kölcsönösen érzékeny helyzet, amiben a legbosszantóbb az, hogy a fene se érti, miért kell annak lennie. Könnyen megsért az ember bárkit, akár egy hosszú estén egy meggondolatlan – bár kedves – simogatással a másik arcán, hiába, a nemtudás nem mentség; cigánynak ne nyúlj az arcához, mint később kiderült, ezt pont nem tudtam. Az egyetlen áthidalási lehetőség egy ilyen súlyos sértődésre, ha az ember őszintén azt mondja: »Ne haragudj, de menj te a bánatba, miért akarnálak én téged szándékosan megsérteni?«. Komoly ráhangolódást igényel olykor az, hogy egy ilyen beszélgetés anélkül lehessen felszabadult, hogy attól féljünk, mikor lépünk a másik lábára”.⁵⁰

Vagyis ugyanazzal a helyzettel szembesülünk, mint a szexualitás és a homoszexualitás kapcsán: tudják, hogy viszonyulásuk és attitűdjük nem elfogadható, de küzdenek a saját érzelmi-tapasztalati görcseikkel, előítéleteikkel, mert nincs lehetőségük differenciált

---

⁵⁰ Idézet egy 25 éves női hallgató dolgozatából.

vagy értelmező gondolkodásra, vagy olyan erős bennük az interiorizált elutasító attitűd, hogy nem is motiváltak a másik oldal megismerésében. A civil szerveződések, konferenciák, társadalmi rendezvények nem szólítják meg őket valójában. Járható útnak bizonyulhat viszont az intézményes – például egyetemi kurzusok, szemináriumok – keret, amelyben képesek erről érdemben gondolkodni, érvelni, megismerni azt, hogy mindezek a kérdések és élmények másokban is megfogalmazódtak, és így szembesülnek azokkal a beszédmódokkal, amelyekkel ők maguk is megközeleltik a cigányokkal-romákkal kapcsolatos gondolataikat.

„Társaságban, ha az adott beszélgetés közben olyasmi jut eszembe, ami kritikus a cigányokkal szemben, de nagyon is a témába vágna, először végiggondolom, vagy kipuhatom, hogy kikkel ülök egy asztalnál. De közben végig idegesít, hogy miért nem lehet csak úgy egyszerűen kimondani, hiszen nincsenek cukorból”.⁵¹

A romákkal kapcsolatos tabudiskurzus kialakulásának /talán, egyik/ legfőbb magyarázata az, hogy a hallgatók többsége nem érti, miért csak pozitív narratívát lehet alkalmazni, miért nem lehet negatív tartalmú tapasztalatokat megosztani a cigányokkal kapcsolatban, miközben a hétköznapi párbeszédek egy része mások

⁵¹ Idézet egy 22 éves férfi hallgatótól, a jegyzőkönyv alapján.

tevékenységének, cselekvéseinek értékeléséről, megítéléséről szól.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tabu kiinduló fogalma ebben a diskuszióban a társadalom kódrendszerének azon részét jelentette, amelyet explicit vagy implicit módon, térben és időben, egy individuális vagy kollektív ágens meghatároz, vagy valamilyen kommunikációs stratégián keresztül érzékelteti a nemkívánatos viselkedésmódokat, cselekedeteket, verbális és vizuális tartalmakat és/vagy formákat, miközben tartalma módosulhat a társadalmi/kulturális feltételek változásainak következtében, vagy akár a jelentések változásának következményeként (ennek hátterét világítja meg az antropológiai, pszichológiai és nyelvi dimenziók történetisége). Ebből az átfogó definícióból végül – a választott és közelebről is vizsgált jelenségek elemzése után – egyes elemek hangsúlyosabbnak, míg mások kevésbé jelentősnek, a fontos jellemzők nagymértékben témafüggőnek bizonyultak. A modern kori tabukra koncentrálnak elmondható, hogy a tabuk sokkal inkább implicit módon meghatározottak, s az is, hogy a többségük (mindenekelőtt az intim szférára vonatkozó) létrejötté kevésbé tulajdonítható egy-egy nagy, kollektív ágensnek; a legtöbb téma esetében sokkal fontosabb az individuális ágens vagy annak mikrokörnyezete által kommunikált életvilág.

A jelenkori tabuk legnagyobb része nem épül stabil konszenzusra, nem világosak a következmények, az esetleges retorziók sem. Egy modern, individualizált világban, ahol az értékek pluralizálódtak, ahol a társadalmi funkciók elvesztették korábbi szerepüket, a tabuk-tiltások nem explicit formái is átértelmeződnek, összekuszálódnak. Csak sejtjük, hogy mi számít tabunak, de biztosak csak ritkán lehetünk, szinte mindannyiszor egyidejűen kontextusfüggőek és képzet-jellegűek. (Jellegzetesen ilyen például a nyilvános szoptatás jelensége, a vegetatív testfunkciókhoz való viszony, vagy mindezekről való társas diskurzus is). Természetesen a mai tabuk működésében és kialakulásában még mindig meghatározó szerepe van a félelemnek. A félelem forrása viszont nem a rettegés egy mágiaalapú vagy elvont világ szellemeinek tetteitől, hanem a másik ember vagy közösség meg- és elítélése, amelynek a kirekesztés lehet az outputja. Ez a félelem azonban sokszor téves előfeltevéseken alapul, melyek mindenekelőtt a verbalizáció, az érdemi diskurzus révén feloldhatók lennének. (Részint ennek hiánya, elmaradása teszi sokszor az alkalmi tiltásokat is tabuvá).

Ennél jóval árnyaltabban van jelen a tabu a közelebről vizsgált 19–25 éves egyetemi hallgatók körében. A tabuk számukra ugyanis nem egyszerű tiltások, hanem olyan összetett, társadalmi szabályozó mechanizmusok, amelyek nehezen szétválasztható elemei a külső tiltások és szabályok rendszerének, de még inkább az adott egyének szintjén belsővé tett, internalizált korlátozó mechanizmusoknak, amelyeknek legfontosabb működtető eleme a nyelv és a vizualitás.

A csoportok hallgatói által megfogalmazott tabuk rendkívül meglepően széles spektrumot öleltek fel, miközben az összes félév elején határozott volt az az állítás, hogy már nincsenek tabuk.⁵² Hamar kiderült, hogy ez az állítás téves, sőt ez a korosztály – minden networking ellenére vagy épp amiatt – rengeteg olyan tabun ül, amelyekről egyáltalán nem tud beszélgetni, bár a lehetőségek széles tárháza áll rendelkezésére (internet, civil szervezetek, pszichológus stb.). A feltárt tabuk egy része átvett viselkedési minta, amelyet az egyén gondolkodás nélkül, ok-okozati összefüggések megértése, kérdések feltevése nélkül vesz át, úgy, hogy hamis vagy téves tartalommal tölti meg. Más részük tapasztalatok útján szerzett, félelemre épült tabu, amelyet a környezetben tapasztaltak aztán még továbbberősítettek vagy támogattak.

Disszertációmban nagy hangsúlyt fektettem arra, hogy megvizsgáljam, mit tesz a kialakult tabukkal a verbalizációs és vizuális „kényszer”. A vizsgált „kísérleti” csoportokban mindkét interpretáció elindította azokat a folyamatokat, amelyek révén nem csupán a résztvevők jellegzetes tabukészlete, de annak dinamikája is feltárható volt. A verbális megnyilvánulások kényszere, a vitákban való aktív jelenlét kötelezettsége a hallgatók

⁵² Amikor néhány évvel ezelőtt elkezdtem foglalkozni ezzel a témával, és egyetemi oktatókkal beszélgettem a taburól, hasonló elgondolásokat hallottam szociológusoktól, kutatóktól is.

egy részének segítséget jelentett abban, hogy meghallgassák egymást. Sokakban realizálódott a véleménykülönbség, de világossá vált számukra – és olykor megnyugtató volt ennek tudata –, hogy sajátuk és kizárólagosnak vélt tabuik mások számára is léteznek. Vagy épp ellenkezőleg, hogy mások természetesen tudnak hozzászólni az általuk tabuizált felvetésekhez. Ugyanakkor mindennek egy inverz folyamata is gyakori volt, amikor valaki azzal szembesült, hogy egyedül számára nem tabu például az időskori szexualitás, de a csoport összes többi tagja elborzad a gondolatától is.

Az intézményesített – egy szeminárium keretében zajló – tudatosító beszélgetések alkalmasak voltak arra, hogy egymást végighallgatva legalább minimális elmozdulás történjen abba az irányba, amikor felismerik a saját maguk által cipelt és újraaktivált tabukat, és értelmezni tudják, hogy mindezt rákérdezés, értelmezés, újragondolás vagy kritikai attitűd nélkül tesszik. Olyan explicit vagy implicit normákat követnek ezzel, amelyek sok esetben elvezítették jelentőségüket, vagy olyan társadalmi, kulturális változások mentek végbe, amelyek miatt a követett hagyomány elavult, elhalványult vagy más formába költözött.

A vizuális anyagok, alkotások egyértelműen segítették a tabuk megfogalmazását, és átsegítették a hallgatókat a verbalizációs nehézségeken, a képi tabuk és verbális tabuk kommunikálásában rejlő különbségek

érzékelésében. Ugyanakkor voltak olyan témák – haldoklás, fogyatékoság, betegség, erőszak –, amelyekről könnyedén, szabadon beszélgettek, egészen addig, amíg vizuálisan nem szembesültek a cselekménnyel vagy az általuk nem tabunak vélt dolgokkal.

Elmondható tehát, hogy jelen bizonytalan, normazavaros társadalmunkban a vizuálisan megmutathatatlan, verbálisan megvitathatatlan, implicit tabuk sokasága van jelen, melyek gyakran gúzsba kötik, visszahúzódnásra készítetik az egyént – a vizsgált fiatal korosztály tagjait mindenképp, de valószínűleg a társadalom jóval szélesebb rétegeit is. Ezzel olyan problémák megoldását is gátolják, amelyek a lelki vagy a testi egészséget, a kommunikatív cselekvés számos dimenzióját⁵³ veszélyeztetik – holott a megfelelő módon történő verbalizáció egy-egy tabu megdőléséhez is elvezethet, s a probléma megoldásának első lépése lehet.

⁵³ lásd pl. Somlai Péter 1988.

Főbb hivatkozások

- Ariés, Ph. 1987 *Gyermek, család, halál*. Ford. Csákó M. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Bakos F. 2002 *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bakró-Nagy M. 2010 *A tabu születése*. <http://fgroszt.nytud.hu/bakro/tabu.pdf> (Letöltés: 2013. november 12.)
- Balle, Ch. 1990 *Tabus in der Sprache*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris.
- Bartek P. P. 2009 *Betegség és képzőművészet*. Doktori disszertáció, PTE művészeti doktori iskola, Pécs.
- Bazsa M. 2014 *Szex a bécsi Fogadalmi templomban*. http://becsifekete.blog.hu/2014/05/16/szex_a_becsi_fogadalmi_templomban. (Letöltés: 2015. január 19.)
- Bálványos H. 2003 *Vizuális megismerés, vizuális kommunikáció*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Belting, H. 2003 A test képe mint emberkép. Ford. Kelemen P. *Vulgo*, no. 2; továbbá: In *Kép-antropológia. Képtudományi vázlatok*. Ford. Kelemen Pál. Kijarat Kiadó, Budapest, 2003 (Spatium, 2).
- Beregi T. 2001 A betiltott test. Excrementum Sacrum. *Filmvilág*, 1:22-23.
- Bergmann, Martin S. 1992 *In the Shadow of Moloch: The Sacrifice of Children and Its Impact on Western Religions*. Columbia University Press. <http://cup.columbia.edu/book//9780231072489>
- Béres I. – Horányi Ö. 1999 *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Boglár L. 2005 *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Bohannon, P. – Glazer, M. 2006 *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Ford. Ádám P. et al. Panem Kiadó, Budapest.
- Borgos A. – Kender A. – Csabai M. – Erős F. – Szili K. 2002 Testbe ágyazott ideálok. Diskurzusok az ideális, a természetes, a mesterséges és az elutasított testről. *Pszichológia*, 22:407-436.
- Borus J. 2010 A Willendorfi Vénusztól a lefagyasztott spermáig. *Rubicon*, Szex és erotika történet, 7. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/2010_7
- Bruner, J. 1983 *Child's Talk*. Oxford University Press, Oxford.
- Buda B. 1988 *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Chasseguet-Smirgel, J. 1984 *Creativity and Perversion*. Norton & Co., New York.
- Chasseguet-Smirgel, J. 1996 *A szimbolikus tevékenység elvesztése a náci gondolkodásban*. Ford. Csajbók S. <http://www.mtapi.hu/thalassa/9923/tanulmny/smirgel.htm> (Letöltés 2015. február 5.)

- Crystal, D. 2003 A nyelvi mágia. *In A nyelv enciklopédiája*. Ford. László Zs. et al., Osiris Kiadó, Budapest.
- Crombach, M. 2001 *Tabu und Euphemismus*. Unveröffentl. Dissertation, Universität Salzburg, Salzburg.
- Decker 2003 „Nem az én testem” – Testünk titkai – Betegség a képzőművészetben. Ludwig Múzeum (kiállítás). *Magyar Narancs*. http://magyarnarancs.hu/szex/nem_az_en_testem_-_testunk_titkai_-_betegseg_a_kepzomuveszetben_ludwig_muzeum_kiallitas-66558 (Letöltés: 2015. szeptember 11.)
- Diamandopoulos, A. A. – Rakatsanis, K. G. – Diamantopoulos, N. 1997 A neolithic case of down syndrome? *Journal of the History of the Neurosciences: Basic and Clinical Perspectives*, Volume 6, Issue 1; 86-89.
- Douglas, M. 2003 *Rejtett jelentések*. Ford. Berényi G. Osiris Kiadó, Budapest.
- Douglas, M. 1966 *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Praeger, New York.
- Dömötörfi T. 2010 Erőszak az ókorban: Barbárok, zsarnokok, háborúzó ellenfelek. *História – történelmi folyóirat*, 5:33-34. http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=60235
- Durkheim, É. 2003 A főbb rituális attitűdök. *In A vallási élet formái. A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Ford. Vargyas Z. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 277-301.
- Eissler, K. R. 1975 The fall of man. *Psychoanal Study Child*, (30):589-646.
- Eliade, M. 1999 *Misztikus születések*. Ford. Saly N. Európa Kiadó, Budapest.
- Eliade, M. 2005 *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok*. Ford. Benedek M. Osiris Kiadó, Budapest.
- Elias, N. F. 1987 *A civilizáció folyamata*. Ford. Berényi G. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Eysenck, M. W. – Keane, M. T. 1990 *Kognitív pszichológia*. Ford. Bocz A. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fónagy Z. 2014 *Így győzték le a halálfélelmet a régiek*. <http://www.szeretlekmagyarorszag.hu/igy-gyoztek-le-a-halalfelelmet-a-regiek/> (Letöltés: 2015. szeptember 14.)
- Foucault, M. 2001 *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel I. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Frazer, J. G. /1925/ 1993 *Az Aranyág*. Vál., utószó Bodrogi T. Ford. Bodrogi T., Bónis Gy. Századvég Kiadó, Budapest.
- Freedberg, D. 1994 Az ábrázolás hatalma: válasz és elfojtás. Ford. Módos M. *Athenaeum*, 1-2:216-242.
- Freud, S. 1990 *Totem és tabu*. Ford. Pártos Z. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Garland-Thomson, R. 1997 *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*. Columbia University Press, New York.

- Girard, R. 1977 *Violence and the Sacred*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Goffman, E. 2008 A homlokzatról. In Síklaki I. szerk. *Szóbeli befolyásolás II.*, Ford. Síklaki I. Typotex Kiadó, Budapest, 11-36.
- Goodman, N. 2003 Az újraalkotott valóságról és a képek hangjairól. In Horányi Ö. szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Ford. Rohonczi K. et al. Typotex Kiadó, Budapest.
- Gorer, G. 1955 The pornography of death. *Encounter*, (25):49-52. <http://www.unz.org/Pub/Encounter-1955oct-00049> (letöltés: 2016. január 16.)
- Guthrie, R. D. 2005 *The Nature of Paleolithic Art. Art offers the most comprehensive*. University of Chicago Press, Chicago.
- Günther, U. 1992 „und aso das isch gar need es Tabu bi üs, nei, überhaupt need”. Sprachliche Strategien bei Phone-in-Sendungen am Radio zu tabuisierten Themen. *Zuercher Germanistische Studien*. Peter Lang, Bern.
- Havers, W. 1946 Neuere Literatur zum Sprachtabu. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse, 223, Abh. 5.
- Hárdi I. 2006 Az agresszió képi kifejezése. *Magyar Tudomány*, 1:12. <http://www.matud.iif.hu/06jan/03.html>
- Herodotos 1892 *Történeti könyvei I-III*. Ford. Geréb J. Franklin-Társulat, Budapest.
- Horányi Ö. 2001 A kommunikációról. In Béres I. – Horányi Ö. szerk. *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest, 22-34.
- Horányi Ö. szerk. 2003 *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Horányi Ö. 2006 [1975/1991] *Jel, jelentés, információ, kép*. General Press Kiadó, Budapest.
- Imdahl, M. 1997 Ikonika. In Bacsó Béla szerk. *Kép, fenomén, valóság*. Kijarat Kiadó, Budapest, 254-273.
- Huszár Á. 2013 *A gendernyelvészet horizontja. PhD-értekezés*. Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs.
- Istvánfi Szilárd László 2008 *Az ókori Róma vallásos élete*. ETDK, XI. Kolozsvár. www.etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/kat_istvanfi.pdf
- Ivins, W. M. Jr. 2001 *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*. Ford. Lugosi Lugo L. Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- Jensen, J. V. 1973 Communicative functions of silence. ETC. *A Review of General Semantics*, 249-257. <http://www.jstor.org/stable/42582250>. (Letöltve: 2015. január 12.)
- Jevons, F. B. 1897 *History of Religion in Evolution*. Methuen, London, 724-726.

- Józsa L. 2007 Csont-ízületi elváltozások ábrázolása a képzőművészetben. 3. rész. *Osteologiai Közlemények*, 4:209-223. www.mrt-os.hu/upload/mrtos/document/20074209.pdf
- Józsa L. 2011 Az emberi test mesterséges módosítása (deformálása). I. A koponyatorzítás. *Orvosi Hetilap*, (152) 31:1213-1217. www.mob.gyemszi.hu/details.jsp?ITEMID=939965
- Józsa L. 2012a Gerinc-elváltozások műalkotásokon és ásatag csontokon. *Osteologiai Közlemények*, 3:100-109. www.doki.net/tarsasag/mrtos/upload/mrtos/document/100Jozsa.pdf
- Józsa L. 2012b Betegségek, kóros állapotok ábrázolása az egyiptomi alkotásokon. *Kaleidoscope*, Vol. 3. No 5:1-12. www.epa.oszk.hu/02300/.../EPA02316_kaleidoscope_2012_5_001-012.pdf
- Karácsony A. 2012 A kommunikatív állapot - antropológiai és társadalomelméleti megfontolások. In: Bajnok A. szerk. *A kommunikatív állapot*. Typotex Kiadó, Budapest, 69-75. http://www.interkonyv.hu/konyvek/a_kommunikativ_allapot
- Kenyeres I. 2002 Az idő és a gonosz helye. *Criticai Lapok* http://www.criticailapok.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=34062 (Letöltés: 2015. január 19.)
- Kepes Gy. 1979 *A látás nyelve*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Kisdi B. 2012 *A kulturális antropológia története, elméletei és módszerei*. Egyetemi jegyzet. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/kisdi_barbara-kulturalis_antropologia.pdf (Letöltés: 2016. január 15.)
- KoBakowski, L. 2004 A civilizáció a vádlottak padján. *2000, Irodalmi és társadalmi havilap*, 4:69-78.
- Kovács M. 2012 A holokauszt múlt feldolgozása: emlékezés vagy felejtés? In Kovács J. - Münnich Á. szerk. *Nemzeti emlékezethelyek. Attitűdök, reprezentációk, élmények, funkciók, struktúrák*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 177-193. On-line: https://www.academia.edu/4317690/A_holokausztm%C3%BAlt_feldolgoz%C3%A1sa_eml%C3%A9kez%C3%A9s_vagy_felejt%C3%A9s
- Kraft, H. 2004 *Tabu. Magie und soziale Wirklichkeit*. Patmos, Düsseldorf.
- Krajewski, S. 2002 *Life Goes on. And Sometimes it Doesn't. A Comparative Study of Medical Drama in the US, Great Britain and Germany*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Krajewski, S. - Schröder, H. 2008 Silence and taboo. In Antos, G. - Ventola, E. eds. *Handbook of Interpersonal Communication*. Walter de Gruyter, Berlin, 595-623.

- Lacquer, Th. 2002 *A testet öltött nem*. Ford. Szabó V. et al. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 122-127.
- Lafferton E. 1997 Az ember és a társadalom testéről a modern tudományok tükrében. *Replika*, 28. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/28/test.htm> (Letöltés: 2015. szeptember 11.)
- Leach, E. 1996 *Szociálintropológia*. Ford. Fejős Z. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lotman, J. 2001 Kultúra és robbanás. Ford. Szűcs T. Pannonica Kiadó, Budapest.
- Luchtenberg, S. 1985 *Euphemismen im heutigen Deutsch. Mit einem Beitrag zu Deutsch als Fremdsprache*. Lang, Frankfurt am Main New York.
- MacKay, D. - Ahmetzanov, M. V. 2005 Emotion, Memory, and Attention in the Taboo Stroop Paradigm. *Psychological Science*, 1:25-32.
- Malinowski, B. 1972 *Baloma*. Szerk., vál., utószó és jegyz. Bodrogi T. Ford. Bónis Gy., Ecsedy Cs. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Markkanen, R. - Hartmut, Sch. 1997 *Hedging and Discourse. Approaches to the Analysis of a Pragmatic Phenomenon in Academic Texts*. De Gruyter, Berlin – New York.
- McLuhan, M. 2001 *A Gutenberg-galaxis*. Ford. Kristó Nagy I. Trezor Kiadó, Budapest.
- Melis D. 2014 *Egy 95 éves festőnő szexuális víziói*. <http://librarius.hu/2014/08/06/egy-95-eves-festono-szexualis-vizioi/> (Letöltés: 2015. január 19.)
- Meredith, P. 1966 *Instruments of Communication*. Pergamon Press Ltd., Oxford.
- Merton, R. K. 1980 *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Ford. Berényi G. Gondolat, Budapest.
- Mestyán Á. 2004 Hermann Nitsch esztétikája. In Nitsch, H. *Orgia misztérium színház*. Vál. és ford. Adamik L. Metronóm Kiadó, Budapest.
- Muskovics Gy. 2014 *A vágy tárgya: a meztelen férfitől a kritikai diskurzusig*. http://www.artmagazin.hu/artmagazin_hirek/a_vagy_targya_a_meztelen_ferfitol_a_kritikai_diskurzusig.1680.html (Letöltés: 2015. január 20.)
- Nádas P. / Forgács P./ 2004, 2014 *Saját halál*. Jelenkor, Pécs.
- Némedi D. 2006 Durkheim. Excursus: vallás és mágia. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/durkheim-durkheim/ch13s02.html> (Letöltés: 2015. január 20.)
- Németh Gy. 2010 Már a görögök is... Szexualitás a görög-római kultúrkörben. *Rubicon*, Szex és erotika történet, 7. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/2010_7
- Novitz, D. 2003 Képek és kommunikatív használatuk. In Horányi Ö. szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Orthmayr I. 2004 A társadalmi normák döntéseméleti és evolúciós magyarázata. *Szociológiai Szemle*, 3:3-22.

- Panagl, O. 1984 Was man ungeru ausspricht. Altes und Neues vom Sprachtabu. In *Jahrbuch der Universität Salzburg 1981–1983*. Hrsg. im Auftrag des Akademischen Senats von O. Univ.-Prof. Dr. Arno Buschmann, Salzburg.
- Panofsky, E. 1955/1984 *A jelentés a vizuális művészetekben*. Vál., szerk., utószó Beke L. Ford. Tellér Gy. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Pelikan, J. 1987 Die NS-Vergangenheit als Tabu-Thema in Österreich. Eine qualitative, textlinguistische Analyse des Hearings zum Präsidentschaftswahlkampf. *Wiener Linguistische Gazette*, 38/39:77-93.
- Polakowsky, G. – Virchow, R. 1897 *Discussion über präkolumbischen Aussatz und verstümmelte Tonfiguren*. Verh. Berl. Ges. Anthrop. Ethnol. Urgeschichte. Berlin, 612-643.
- Pieper, U. 1991 Worüber man nur "anders" spricht. In *Sprachreport* 4:5-7.
- Pieper, U. 1988 Wie man über das spricht, worüber man nicht spricht - oder: Zu welchem Tabu schweigen Sie gerade? In *SAIS, Arbeitsberichte aus dem Seminar für Allgemeine und Indogermanische Sprachwissenschaft*. Kiel, H. 11:89-118.
- Pfisztner G. 2002 A provokáció heroizmusa: Andres Serrano. *Fotóművészet*, 1 2.
- Pilling J. szerk. 2010 *A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája*. (Szöveggyűjtemény). Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió, Budapest.
- Polakowsky, G. – Virchow, R. 1897 Discussion über präkolumbischen Aussatz und verstümmelte Tonfiguren. *Verh. Berl. Ges. Anthrop. Ethnol. Urgeschichte*. Berlin, 612-643.
- Polcz A. 1989 *A halál iskolája*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Polcz A. – Bitó L. 2007 *Az utolsó mérföld*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- Reimann, H. 1989 Tabu. In *Staatslexikon. Recht Wirtschaft Gesellschaft in 5 Banden*. Bd. 5, 420. Herausgegeben von der Görres-Gesellschaft. 7. Auflage. Herder, Freiburg.
- Reutner, U. 2009 *Sprache und Tabu. Interpretationen zu französischen und italienischen Euphemismen*. Niemeyer, Tübingen.
- Réz-Nagy Z. 2011 Az irracionális tabukról és babonás félelmekről. *Parókia Református Portál*, 36. <http://www.parokia.hu/kozosseg/cikk/656/> (Letöltés: 2015. szeptember 10.)
- Rigó P., dr. 2011 *A halál csendje*. Megnyitó. <http://www.linumfoundation.eu/cikk/a-halal-csendje-dr-rigo-peter-megnyitoja> (Letöltés: 2015. szeptember 14.)
- Rosengren, K. E. 2006 *Kommunikáció*. Ford. Domján K. Typotex, Budapest.
- S. Nagy Katalin 2013 *Képzőművészet és kommunikáció*. Typotex, Budapest.
- Sándor Zs. 2009 A vizuális kommunikáció a tanítóképzésben. *Új Pedagógiai Szemle*, 5 6:213-225.

- Sárcány M. 2006 Emberi botlások és a társadalmi rend helyreállítása: egy rendhagyó kiküju házasság esete. In *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Szerk. Sebestyén É., Szombathy Z., Tarrósy I. Publikon Könyvek – ELTE BTK, Afrikanisztikai Oktatási Program, Pécs, 330-338.
- Schank, G. 1981 *Untersuchungen zum Ablauf natürlicher Dialoge*. Hueber, München.
- Searle, J. R. 2003 A képi reprezentáció. In Horányi Özséb szerk. *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex Kiadó, Budapest, 205-225.
- Smith, E. R. – Mackie, D. M. 2004 *Szociálpszichológia*. Ford. Bátki A. et al. Osiris Kiadó, Budapest.
- Somlai P. 1988 *A szocializáció és torzulásai a kommunikatív cselekvés elméletében*. http://www.fszek.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/evfordulok/somlai_peter/?article_hid=14191 (Letöltés: 2016. február 18.)
- Sugár I. 2006 Orvostudomány és művészet. III. Járványok a középkorban. *Sebkezelés sebgyógyulás*. A Magyar Sebkezelő Társaság folyóirata, 2:18-23.
- Szépe O. 2015 *A hospice és a haldoklás kommunikációja*. PhD-tervezet. BCE, Budapest.
- Takács J. 2011 *Homofóbia Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Tasso, V. 2008 *A szex antikézikönyve*. Ford. Krusinszki Zs. Korona Kiadó, Budapest.
- Tószegi Zs. 1994 *A képi információ*. Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei 6. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest) <http://mek.oszk.hu/03100/03123/html/#4> (Letöltés: 2014. november 12.)
- Toy, C. H. 1899 Taboo and morality. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 20:151-156.
- Törkey F. 2002 *Vizuális kommunikáció*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ullmann, S. 1962 *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*. Barnes & Noble, Inc., New York.
- Villányi L. 2014 *Kimméria*. <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/tata/17/vizilyeneg/villanyi-laszlo/874/> (Letöltés: 2014. november 12.)
- Warren, S. D. – Brandeis, L. D. 2005 A magánszférához való jog. *Információs Társadalom, Privacy* (különszám) 2:7-25.
- Weber, M. 1976 *Gazdaság és társadalom, 1–2*. Összeáll. Varga Iván. Ford. Józsa P. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Wundt, W. 1911 *Probleme der Völkerpsychologie*. Wiegand, Leipzig.
- Zollner, N. 1997 *Der Euphemismus im alltäglichen und politischen Sprachgebrauch des Englischen*. Frankfurt am Main, Peter Lang.

A szerző e témában megjelent publikációi

2008. Készség, ismeret, tudás a befogadásban. In: S. Nagy Katalin – Orbán Annamária (szerk.): *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben*. (BME Szociológia és Kommunikáció tanszék konferencia-kötet). Budapest, Gondolat Kiadó, 133-143.
2008. Róma az átváltozások városa. In Németh Géza: *Munkák*. Budapest: Körmendi Galéria, 70-78.
2009. *Művészettörténet I. A kezdetektől a 19. századig*. (S. Nagy Katalinnal közösen). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Társadalomismeret Intézet. Budapest, Typotex Kiadó.
2010. *Művészettörténet II. A 19. és a 20. század*. (S. Nagy Katalinnal közösen). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság és Társadalomtudományi Kar, Társadalomismeret Intézet. Budapest, Typotex Kiadó.
2015. A normasértő öltözködés szuggesztív kommunikációs hatása. In Dúll Andrea – Varga Kata (szerk.): *Szuggesztív környezeti kommunikáció*. Budapest, L'Harmattan.
2016. *Tabu, tabudöntés, tabuizálás. Kultúra és Közösség*, 1:91-109.

Rajkó Andrea foglalkozott már filmekkel, közszolgálati és politikai műsorok elemzésével, képzőművészettel, vizualitással, life és business coachinggal egyaránt. Dolgozott a Budai Drogambulancián, az Országos Rádió és Televízió Testületben, a Soros Alapítvány vizuális nevelés programjában, tanított a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen és a Miskolci Egyetemen. Jelenleg a BME Szociológia és Kommunikáció tanszék tanára, a hallgatói vélemények alapján az elmúlt 3 évben többször bekerült az egyetem 100 legjobb oktatója közé. Azt vallja, hogy minden munkája egy irányba vezette: az érdekli, hogy mi, emberek miért nem fogadunk el, teszünk, mondunk, kérdezzük, érzünk, gondolunk dolgokat. Amikor lazít, akkor sokkal lazábban figyeli ugyanezt. <http://kommedia.bme.hu/>

